Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 71 (16022) 1998 чылдың август 20, четверг ★ Ат салган шагы 23.40. ☆ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек

АК-КӨК КАДААН ХӨЛБЕҢНЕТКЕН АВА ТЫВАМ, КУРАЙ-КУРАЙ!

ЧЕРИМ ЫДЫК ТЫВЫЗЫЫ

Найысылал Кызыл. Азия диптиң географтыг төвү болган бичии Тываның чүрээ, омаа, ынакшылы. Хоор чоннуң кичээнгейи, сагыжы ийи ыдык байырлалда — Республика хүнү. Наадым.

Чурттакчылыг булуң бүрүзүн байырлалдың ээзини оюп эртпээн: эки көргүзүглүг мурнакчылар Кызыл кирип, Наадымнаар; кожуун санай өглер белеткээн усшеверлер каш дугаар чер алганын биликсээш, сагыжы аарып, манаан: чарыш аъды мунар бичии оглун ада-ие Кызылче мынчаар «аъткарган»:

— Арат, үш литрде кат вареньези, соктаан арбай далганы, сметананы — даай-аваңарга, бичии көгээржикте хойтпак арагазын честеңге апарып бээр сен, оглум.

Хоорайжылар база-ла хөлзээн: байырлыг концертче чалалга канчап тып алырыл, чарыш аъттарының кайызы эртерил, мөге Аяска күш чедер кижи тыптыр бе, Тос-Булакка чүнүң-биле чедерил...

Ийет, бо ийи дакпыр байырлал — өөрүшкү, чоргаарал, идегел. Амыдыралдың үениң ыткан тывызыының баажызын тып чадаан, тыва дыл билбес, тыва чоннуң, ооң культуразын хүндүлевес чамдык кижилер Президентини, Чазакты байырлалдар эрттирип алган деп чеже-даа чектезе, Россияның составында бот-догуннаан Тыва Республиканың хүнүн, Наадым байырлалын эрттирер бис. Чүге? Ажы-төлүвүс өттүнзүн, ажыл-херээвисти уламчылазын, өөрензин: төрээн чурту турда кижи чоргаар, төрел чону эргим. Уктөөгүм мал соондан кылаштап чораан бөдүүн тыва аратта ийин деп сактып чорзун, утпазын, чоргаар уткамында сиңникken.

Август 14. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. Чечектер-биле шиметтинген фойеде симфониктиг оркестр ойнап тур. Эртежикле чыглып кээп, байыр чедиржип, хөглүг чугаалашкан улустар аразында кымнарны чок дээр! Ат-алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус, генерал-лейтенант Сергей Шойгунуң ачазы Күжүгет Серээевич өөнүң ишти-биле дуу-ла турлар. Концерт программазын тудуп алган ийи аныяк херээжен улус тудугжу бригаданың кежигүннери, шеверлекчилер Тамара Шыырап, Марина Саая олар болду.

— Оран-сава тудуу кайы хире чоруп тур, уруглар — дээримге, — ажырбас, ажыл бар, хөй аал чурттаар бажыңның бир подъездизин доозуп тур бис — дей-дирлер. Тверь облазындан Тывага кээп ажылдаа-ла 33 чыл болган ТКУ-нуң физика-математика факультединиң башкызы Людмила Миронованы, он ажыг-ла арткан тыва эки-турачыларның бирээзи, кайгамчык байлак допчу-намдарлыг, эрес-шоваа чаңын салбаан Галина Доваадорну көрүп, ужуражып, чугаалаштым-даа.

Театрның 720 кижи олурар олуттуг залын чон долдур олурупкан. Россияның, Тываның күрүне туктарын тургузуп каастаан сценага оргкомитет даргазы Э. Х. Ооржак үнүп келгеш, байырлыг хуралдың ажыттынганын чарлаптарга, Россияның, Тываның ыдык ыры (гимн) чаңгыланырга, чыылган чон туруп кээп хүндүледилер. Хуралдың башкарыкчызы Президент Ш. Д. Ооржакка байыр чедирерң-биле сөс берди:

Хүндүлүг байырлыг хуралдың киржикчилери!

Эргим аалчылар!

Таптыг-ла 77 чыл бурунгаар Тыва күрүне тургустунганын Бүгү Тываның тургузукчу хуралы 1921 чылда чарлаан. Ол болуушкун бистиң төөгүвүске эргилделиг үе-чада болуп, чаартылгаларның белен эвес оруу-биле чоруп олурар Тываның салым-чолун эрге-хоойлуга даянып, демократчы арга-биле шиитпирлээринге деткимчени берип турар. Тываның күрүне боор төрүттүнген хүнү-биле Наадымның девиин, өөрүшкүзү каттыжып, тус байырлалдар эът-ханывыста сиңген. Ол дээрге, бөдүүн ишчи кадарчы, саанчы, суггатчы, көдээ башкы, эмчиниң — силер бүгүдениң омаакшылы, идегели, бурунгаар көрүжү-дүр.

Амыдыралывыстың өээ болган бо кайгамчык хүнде байырлыг хуралдың делегаттарынга, силерниң артыңарда бүгү Тываның чонунга аас-кежикти, буянныг ажыл-үүлеңерге чедишкиннерни күзедим.

Байырлал-биле, эргим чонум!

Дараазында Дээди Хуралдың даргазы Ш. Кара-оол, Хакассияның Чазаанының даргазы А. Лебедь, Россияның хереглекчилер ниитилелиниң төп чөвүлелиниң төлээзи Д. Саликов байыр чедирип, чүве чугаалааннар. Оон аңгыда, КНО-нуң Россияда төлээзи Марта Круз, Сибирьниң шериг округунуң кол командылакчызы генерал-лейтенант Новак, АКШ-тан келген аян-чорукчулар, Россияның радиотелекомпаниязының журналистери, дээш аалчылар хөй болган.

Эң-не хөй санныг делегация кожавыс Хакас Республикадан моорлап келген.

— Чаңгыс улуг Енисейниң эриинге кады кожа чурттап чоруур тыва чонга хүндүткеливисти, чаагай күзээшкиннеривисти хүннээректиг Хакасияның бүгү чонунуң мурнундан силерге дамчыттывыс — деп, эвилең-ээлдек сөстер-биле Алексей Лебедь бодунуң чугаазын эгеледи. — Ийи чоннуң аразында найыралы кайы-даа талага ажыктыг кады ажылдажылганың харылзааларынга оруктуг ажыдып, бисти улам каттыштырып турар. Бүгү Россияда экономиктиг байдал нарын болганда, Хакасия база бергедеп турар. Эвээш-биче дотация алгаш, уруглар пособиезинче берип-терге, башкылар шалың чок артар. Олар куруг олуруптарга, пенсия акшазын бээр арга чок болур. Ынчалза-даа республиканың Чазаа чоннуң амыдыраарынга эргежок чугула хереглелин өөренип, хандырарын кызып турар. Силерниң республиканарның удуртулгазының чурттакчы чоннуң амыдыралын, ажыл-ижин экижидер дээш ап чорудуп турар хемчеглерин, эгелеп алган чаартылгаларын эчизинге чедирер дээн күженишкиннерин деткип, чедишкиннерни күзээр-дир бис. Байырлалыңар-биле, каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай чолду йөрээйн! — дээш, «Аныяк Хакасия» деп чурукту белек кылдыр сунду.

Байырлыг хуралдың бирги кезээ доостурга, чапсар үезинде Өвүр кожууннуң «Куржаангы» кооперативиниң малчыны, делегат Буян Ховалыгның ажыл-ижин сонуургап ийи-ле айтырыг салдым.

— Көөрге, көңгүс аныяк, кандыг чедишкиннер дээш байырлалче чаладып келдиңер?

— Өвүрнүң «Куржаангы» кооперативте малчыннаашла он ийи чыл болдум. Адаием база малчын. Харым үжен. Чүс хойдан чүс он хураган алдым.

— Кончуг эки-дир. Амыдырал-чуртталга дорайтаан деп-ле чугаалар бар, силер чүү деп бодаар силер?

— Чок, бөдүүн кадарчы кижи мен, ол-бо деп хөй чугаам чок. Төрел чонум, чоок кижилерим-биле хой кадарып, кылып билир ынак ажылымдан салдынмайн чор мен. Кызыл-Тук, Солчурда 100 хойдан 140-150 хураганны ап турар малчыннар бар. Ону бодап, ажылдап чор мен.

Амыдыралдың тывызыының харыызы ол-дур. Тыва чоннуң бөгүнгү ишти-хөңнү, сагыш-сеткили бо ишчи, бөдүүн оолдуң чугаазындан көстүп келди.

Көдээ ажыл-агыйның болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының мурнакчыларынга Тыва Республиканың медальдарын, хүндүлүг аттарын байырлыг байдалга тывысканының соонда, уран чүүл мастерлериниң улуг концерти болуп эрткен.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак «Наадым-98»-тиң чемпиону Аяс Монгуш, деткикчизи Дамир Салихов биле; Хакас Республиканың Чазак Даргазы Алексей Лебедь биле Аяс Ондар; чемпионнар — Тожу кожууннуң иви бригадири Болат-оол Сат; Бай-Тайга кожууннуң чагырыкчызы Дугар-оол Хертек өөнүң ишти-биле.

АЪШ-ЧЕМ ЯРМАРКАЗЫ

Кызыл хоорайның Тыва эки турачылар кудумчузунга көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң делгелгези сес шакта ажыттынган. Ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер, ажык, аас болгаш садыг-саймаага таарымчалыг хүннерин ажыглап, аъш-чемниң, эт-хереңгизиниң, дериг-херекселдериниң, тыва хеп-сынга ажыглаар чиг-эттериниң артыкшылдыг кезээн баартактарга салгылапкан.

Делгелге, ярмарка көрүптүг-ле чорду. Көдээ садыгжылар болгаш оларның садып алыкчылары бот-боттарын сонуургажып турдулар. Оларның кайызы-даа байырлал шинчилиг, өөрүшкү-маңнайлыг. Садыгжыны шинчилеп көөрүвүске, мөге салыкчызы хоочун-биле домей. Ол бодунуң бараанын мактап, ооң шынарын дазунга, өзээнге чедир, көк дээрже үндүр мактап турар. Мактаашкында дыргак каржа дег артык хөөредиг чогуу эскерип болур.

— Мээң кызыл-дузум садыгда хөл дузу эвес-тир. Ол чүгле чем шынарлыг эвес, эм болгаш таң-дыр. Кызыл-дузумнуң карактарын безин көрүп көрүңер даан. Кызыл хоорайның чурттакчыларынга даг дузу ногаа-чимис шыгжаарынга хөлчок ажыктыг. Ол кандыг-даа чемниң кол холуксаазы болгаш шыгжакчызы. Кызыл-дус-биле амдан киирген огурецтер, помидорларны каш-даа чылдың дургузунда шыгжап болур. Шыгжааңарга чеже-даа чылда аъш-чемни шыжаарынга Дус-Дагның продукциязы бараан болур—деп, садыгжы тайылбырлап, кызыл-дузун омакшыл-биле садыглап эгеледи.

Садып алыкчыларның бирээзи, алдан хар эрээн ажа дүже берген кырган-авай:

— Мээн уруумнуң бо чылын школа дооскан ортун уруунуң өк-таалайы барык хоочураар чеде берген. Кызыл-дус бузун тындырарымга, чүгээртеп келди. Дус дузу черле ажыктыг. Меңээ көдүрүп алгаш чорупту хиреден деңзилеп бер, оглум — диди.

Садып алыкчының дилээн садыгжы хандырып, шай сугаажы хире дусту деңзи караанга салыпты.

— Ол хире ажырбас. Аваа немештир бичежек хөй карактарлыг кызыл-дусту база немевит—диди.

Эдилел бараанnарындан Кызылда алгы заводунуң продукциязын албан-биле сонуургап көрдүвүс. Садып алыкчылар ээлчегде туруп-кан. Садыгжы-биле шелээл чугаа кылыр арга чок. Ол хөй чугаалыг эвес кылдыр көзүлдү. Завод техниктиг кидис бүдүрерин шуудадып орарын билир бис. Россияның девискээринде шак ындыг бүдүрүлгелерниң саны хөлчок эвээш. Ынчангаш кидис Россияда, даштыкыда эң хөй хереглелдиг чиг-эт аймаанче шагда-ла шилчээн. Кидис чылыг тудар талазы-биле эң эптиг продукция.

Тыва Арат Республика үезинде бистиң кидизивис ат-сураглыг турган. Ону чаңгыс өг бүдүрүп, кылып күш четпес. Ынчангаш аалдар арбан, төрел бөлүк, кожа-хелбээ аайы-биле ону кылып чорааны тыва аас чогаалында, республиканың Төп архив бажыңында шыгжаттынып арткан. Кым-даа кижи:

— Үүле бүтсүн!—дээш, дүк кагарының, дүк салырының ёзулалдарынга күзелдии-биле киржир.

Чүге дээрге күш-ажыл чүгле ажыл эвес, ол ёзулал, хүндүткел. Ол ажылга киржирге, аалчының чорук-херээ база аайлажыр. Бир эвес бичии киришкеш, ужур-чөвүн тайылбырлааш, оруун уламчылаарга:

— Чоруунар чогузун, үүле-херээңер бүтсүн — деп, тыва кижилер шаанда алгап-йөрээр чораан.

Ынчангаш кижилер күш-ажыл байырлалынга күзелдии-биле киржир. Ол дээрге эң берге үүле-херекти бүдүрүп кылырының мөөңнеттинген дуржулгазы боор турар.

ТОС-БУЛАК АРЖААНЫ

Кызыл хоорайның чоогунда ыдыктыг девискээрлер хөй. Сөөлгү он чылдарда ол черлерниң ат-бажы уттундура бер чазып турар. Аас-кежик катап эглип, амыдыралдың тыва овур-хевири тургустунары-биле чергелештир төрээн чер-чуртувустуң байлаанга ээ-хумагалыг көрүүшкүн катап тургустунуп орар. Ам бир каш чылдар эртерге, Тос-Булак аржаан ышкаш булактарга мал-маган, ылаңгыя тыва өглер эндерлир. Республика байырлалын — Наадымны барык ээп чыткан ховуга бир янзы кылдыр демдеглээни ону оштап турар.

Тос-Булак бөгүнде ээп эвес. Ында эрткен-дүшкен чорумалдар доктаар чараш бир бажыңны тутканы, көвүрүгнүң салдынганы кижи бүрүзүнүң сеткилинге чаагай аян-хөөнү тургузуп турар. Бис долгандыр хүрээлеливисти чарашсыгаш, сагынгаш аңаа чеде бээр бис. Ында сериин салгын чылдың кайы-даа ээлчээнде үзүк-соксаалын болдурбас. Элезинниң изии барык кызыл-бутту чип турар хирезинде, салгын мага-ботту секпередир хап турар чорду. Хову, тей-бедигээш, тайгазының черле ындыг. Кижиниң сеткилинге бир аянны, үгшигни тургуза бээр аап.

Чаа-Хөл хемниң оглу, салым-чаяанныг улусчу эмчи Олег Павлович Тойдук, өске-даа онза-шевергиң хамнар дериг-дүңгүрүн, хап, Тос-Дээрлерниң, Тос-Булактың ээлерин чалап, сан салды. Хам бүрүзүнүң йөрээлдери, самы кайгамчык-дыр. Чаа-Хөл хемниң унунда Чуктуг-Боомнуг Шолук-Ховулуг, кызыл тук дег Аймыырлыглыг, Чингис-Хаан оруу деп адаар чазаглыг оруктуг Булуң-Терек суурнуң улуг-бичези Олег Тойдукту «Бичии-Олег» деп адаар турган. Ол элээди чылдарында-ла хол-буду кемдей берген оорлериниң салаа-сайгыттарын эде тудуптар чораан.

Дөскел чогу хөлчок болгаш суур артының доңмас кара суунда туткан далган тыртар бедик дээрбениң адаанда бедик кара эриктер кежир туткан чиңге көвүрүг-биле чаашкынныгда чадаг-тергелеп эртип чыткаш, аңдарылган кижи чүве. Барык 1,5 каът бажың деңнелинден аңдарлырга, ооң бажы терең сугга мурнай дүшкен, ооң иштинде дашка база үскен. Тенек кижи эге дээрезинде кайыын эскерер ийик, бажының кемдей бергенин эскербейн барган. Бажы аарыырга, ону холу-биле чылдың-на тудуп тургаш, ийи холунуң «хуулгаазыннарын» оттуруп алган. Ылаңгыя сөөлгү үш он чылдарның дургузунда республиканың хөй-хөй кижилеринге ачы-буянын чедирип келген. Ындыг тыва эрлер ховар: оларның бир кезиин салаа базып санап көрээли — бүгүдеге билдингир Шериг-оол Ооржак, Шулуу Сат, Владимир Оскал-оол Аяс Монгуш, Юрий Кюнзегеш...

Тос-Булак аржаанын дагып, ёзулап турда, бистиң бажывыска тыва эр кижиниң дугайында өөрүшкүнүң, чоргааралдың бедик хөөнү көдүрлүп келир чорду.

(Уламчызы 4-кү арнында).

ООРЖАК БИЛЕ ЛЕБЕДЬ

Тыва Республиканың Хүнү — Наадымның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эгелээр мурнуу чарында Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак, Хакас Республиканың Чазак Даргазы Алексей Иванович Лебедь Чазак бажыңынга ужурашкаш, долгандыр хүрээлелди камгалап кадагалаар талазы-биле керээ-дугуржулгага ат салган.

Кожа республикаларның баштыңнарының ужуражыышкынынга кожа республикавыстың делегациязының төлээлери база оралакчы-президент А. Мельников, Чазак Баштыңының оралакчызы Л. Монгуш, Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы С. Ондар болгаш өскелер-даа киришкен.

Бо ужуражыышкын кижилерниң, кижи төрелгетенниң чырык чер кырынга чайгаар бүткен бойдус-чаяан-биле бир баг болурунче угланган. Аңаа АКШ-тың Бүгү-делегей чайгаар бойдустуң фондузунуң төлээлери дээргилер Лиза Трейси Май Джон киришкен.

Бистиң Президентивис Саян, Таңды, Алтай девискээрлерниң катаптаттынмас чараш долгандыр хүрээлелиниң, ооң камгалалының айтырыгларынга делгереңгейи-биле доктааган. Тус черниң байлаа, чери, одар-белчиири диириг амытан бүрүзүнүң өзүп көвүдээринге таарымчалыг кылдыр чаяаттынган. Республикада соңгу чүктүң ивилери, элезинниг изиг ховуларның тевелери, Тибеттиң даг-даштарының сарлыктары, чиргилчинниг делгемнерниң чээреннери, улуг, чиңге аңнар, аскыр өөр чылгылар, мыйыстыг болгаш шээр мал, койгун-тоолай, куш аймаа хөй турган.

Ынчангаш бот-догуннаан Тыва Арат Республика 1921 чылдың соон улаштыр, он шаа чыл эртерге, эң үнелиг акша-мөңгүннүг биче буурай республика болуп, чоок-кавыга ат-сураа алгый берген. Бир акшаның үнези ынчан 3,5 рубльге деӊ турган. Экономиктиг чаартылгаларның бөгүнгү нарын байдалдарында Тываның хөй нация чурттакчылары бергелерни ажып эртериниң оруктарын тып ап эгелээнин Ш. Д. Ооржак ужуражыышкынга келген аалчыларга дыңнаткан.

Үжен, дөрттен, бежен, ооң дараазындагы шаг-үениң ажыктыг дуржулгазын рынок харылзааларынга таарыштырары уламчылавышаан. ТАР үезинде 80 муң шаа тывалар, 12 муң ажыг орустар, олар-биле кады ажылдап келген хакас, бурят, кыдат, корей болгаш өске-даа чоннарның эвээш санныг төлээлери мал бажын өстүреринге, садыг-саймааны быжыглаарынга, ынчангы өске черлерде дуржулганы ажыглаарынга боттуг үлүүн киирген.

Республика Хүнүнде — Наадымда биске Москвадан, Новосибирскиден, өске-даа девискээрлерден аалчылар хөй келген. Харын-даа Каттышкан Нациялар Организациязының, АКШ-тың чайгаар бойдустуң фондузунуң төлээлери, АКШ-тың, Бельгияның туристери четкилеп келген.

Алексей Лебедь ужуражыышкынга чүве чугаалааш, Таңды, Саян, Алтай, Хакас девискээрлерниң долгандыр хүрээлелин, ооң арыг-агаарын, арыг суун, арыг бойдузун демнежип тургаш, кижилерге, келир салгалга четчебүрүн камгалап арттырарынга беленин барык даңгырак-биле дөмей кылдыр ааш кылынды. Республикаларның удуртукчуларын чоннар боттары шилип алган. Бис чүнүң-даа мурнунда кижиге, ооң эрге-ажыктарынга шынчы бис. Оон ыңай ол мынча деп баштактанды: бистиң аравыста кайгамчыктыг чараш Лиза Трейсиниң ай-хүн көрүжүүге Даг-Алтайның баштыңы алзыптар, ол база бистиң ам ат салыр деп турар керээ-дугуржулгавыска холунуң үжүүн салып бээр.

Шынап-ла, Лиза Трейси Успа-Хөл оргулаажын бүдүн-бүрүн арттырары дээш күженишкиннерин үндүрүп келген, ол ажылды моон соңгаар-даа уламчылаар. Долгандыр хүрээлел камгалалында эртемденнер мурнуку одуругда чоруп турар.

Арапчор ОКСУР.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

Эрткен дыштаныр хүннерде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Республика Хүнү болгаш Наадымны таварыштыр чаладып келген делегацияларның удуртукчулары-биле ужурашкан.

«Черниң комплекстиг курлавырлары» деп ХАН-ның даргазының бирги оралакчызы Юрий Тыскин Тываның черлерин Россияның ниити экономиктиг ажыглалынга киирер, Тывага чер ажылының банкызын тургузар, чер облигацияларын үндүрер болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле саналдарны Президентиге киирген, аалчының бо саналдарын өөренип көөр.

* * *

КНО-нуң хөгжүлде программазының удуртукчузунуң оралакчызы дээрги Марта Круз (Колумбия) Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң 21 төлевилели-биле тодаргай таныжып көргенин, ук төлевилелдерниң тодаргай болгаш боттуг боор турарын Чазак Баштыңынга эрткен албан ёзузунуң хүлээп алыышкынынга барган үезинде дыңнаткан. Президент аалчыга өөрүп четтиргенин, шилип алган төлевилелдерни келир үеде боттандырар дээш ниити ажылдарны уламчылаарынга беленин илергейлээн.

* * *

Президентиниң эртем хөй-ниитизиниң төлээлери, Россиядан келген аалчылар-биле ужуражыышкыны үре-түңнелдиг болгаш чылыг байдалга эрткен. Чижээ, Санкт-Петербургта күрүне албан-хаакчыларының поляр Академиязының ректору Азургет Шаукенбаева эргелеп-башкарылганың кадрларындан 20 кижини халас өөрединге чөпшээрешкен.

* * *

Республика Хүнүнүң болгаш Наадымның байырлалдары-биле таныжар дээш Красноярскиде күрүне университединиң ректору, академик Николай Дроздов Тывага аалдап келген болгаш ону ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак чылыы-биле хүлээп алган.

Р. САМБУ.

ДОЛЛАРНЫҢ ҮНЕЗИ

Россияның төп банкызының август 19-та 12 шакта (радио) дыңнатканы-биле алырга, америк доллар 6, 800-ке деӊ. РФ-тиң девискээринде турум байдалдыг, шыдал-быралыг 12 банкыларның санынче кирип турар «СБС-Агронуң» Тывада салбыры ол-ла хүнде 1 долларны 6,900-ке хүлээп ап турган, үндүр садар өртээ 7.935.

Саң-хөө рыногунда тургустунган бо хүнгү берге байдал, рубльге бодаарга, үнези улуг долларга чоннуң хереглелин күштелдирген. Ынчалза-даа «СБС-Агрода» шыгжамырлыг хамаатылар оон каражадавас деп банкының удуртулгазы дыңнаткан.

РЕГЛАМЕНТИНИ КАТАП ЧУГААЛАШКАН

Август 13-те уламчылаан ийиги сессиязынга Дээди Хурал ооң мурнунда, бо сессияның баштайгы кезээнге хүлээп алганы Регламентизин катап база сайгарып чугаалажыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге аңаа Президент Ш. Д. Ооржак ат салбаан болгаш бодунуң санал-оналдары-биле ону дедир эгиткен. Президентиниң берген эдилгелерин ооң Дээди Хуралда төлээзи Г. С.-М. Иргит таныштырып илереткен, а регламент бөлүүнүң мурнундан ДХ-ның Күрүне тургузуунуң болгаш тус чер бот-башкарылга комитединиң даргазы Э. М. Манчын сайгарылганы башкарып эрттирген.

«Дээди Хуралдың Регламентизин күштүг болдуруп кирер дугайында» хоойлу ниитизи-биле парламентиниң конституция езугаар бүрүн эргелерин боттандырарын хандырып турар болгаш республиканың күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга органының ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадып турар деп Президент демдеглээн. Ооң-биле кады хоойлуну ам-даа чедир ажылдап кылыры чугула боор турарындан аңаа Президент ат салбайн барган. Президент ук Регламентиниң шуптузунга эвес, а ооң чүгле чамдык чүүлдеринге саналды, эдилгелерни киирген, ынчангаш ДХ-ның комитеттери болгаш комиссиязы деңнелге таблицазын сессияга киирген, ында тодаргай санал бүрүзүн хүлээп алыр азы хүлээп албас дугайында үндезилеп айыткан.

Президентиниң киирген эдилге, саналдарының хөй нуруузун депутаттар хүлээп алган, чамдык таварылгаларда хоойлунуң сөс-домаанга чазалгаларны киирген. Депутаттар, Регламентиниң бүгү чүүлдерин база катап хынамчалыг көргеш, хоойлунуң эдилгелер киирген чүүлдерин ыяк чугаалашкан. Чижээ, хоойлунуң 4, 14, 27, 28, 41 болгаш өске-даа чамдык чүүлдеринде айыткан чүүлдер республика конституциязынга арай-ла чүүлдешпес, а чамдык чүүлдери «Тус черниң бот-башкарылга ажыл-чорудулгазының үндезиннериниң дугайында» федералдыг хоойлуга, өске-даа федералдыг база республика хоойлуларынга дүүшпейн, карышкак боор турар деп демдеглээн.

ДХ-ның бирги организастыг сессиязын бирги вариантыда айытканы ышкаш, Төп соңгулда комиссиязының даргазы эвес, а Күрдумада ышкаш, Дээди Хуралдың Даргазын соңгугуже чедир улуг назылыг хоочун депутат даргалаар ужурлуг деп эдигни депутаттар маргыш чокка хүлээп алган. А чамдык чүүлдерни, чижээ, ДХ-ге баштай Тыва Республиканың күрүне Гимнизин күүседир ужурлуг деп айытырыгны депутаттар калбак чугаалашкан. Ынчангаш депутаттар Регламентиниң өске, бир чүүлүнде: «Сессияның эгезинде болгаш төнчүзүнде Тыва Республиканың күрүне Гимнизин күүседир» деп бижээнин барымдаалааш, ол чүүлдү хоойлудан шуут уштур деп шиитпирлээн. Маңаа холбаштыр амгы үеде саң-хөө айтырыының бергедээшкининден Тываның Ыдык ырын сессияларга салыр арга чогун ДХ-ның Даргазы Ш. В. Кара-оол хараадап дыңнаткан.

ДХ-ның сессияларының ажылын массалыг информация чепсектеринге (МИЧ) чырыдары-биле күрүнениң МИЧ-ниң журналистерин ынаар киирериниң чурумунуң дугайында аңгы чүүлдү ажылдап кылыр дугайында Президентиниң бодалын база сайгарып чугаалашкан. Сессияларның ажылын чүгле күрүнениң массалыг информация чепсектеринге чырыдар дээр болза, массалыг информацияның хостуун чарлаан МИЧ-ниң дугайында федералдыг хоойлуга чөрүшкек апаар деп ук сессияга олуржуп турган журналистер Н. Антуфьева, Л. Юркина олар демдеглээн. Олар чапсар үезинде боттарының бодалдарын К. Бичелдейни дамчыштыр киирген, чүге дизе, партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш хөй-нийти организацияларының төлээлери боттарының эрге-ажыктарын депутаттарны, депутаттар бөлүктерни болгаш фракцияларны дамчыштыр илередир деп Регламентиниң өске чүүлүнде айыткан.

Сессияга Регламентини катап чугаалажып көргеш, чогуур доктаалды хүлээп алган. Депутаттар хөйнүң мурнунга А. Ю. Кашинниң чамдык чугааларынга хамаарыштыр Медегелди хүлээп алган болгаш ону парлалгага үндүрери-биле дамчыдып берген.

Сессияның кежээки хуралынга республика прокурору Е. Ф. Овчинниковту чалаан болгаш ооң тайылбырын дыңнаан. Моон соңгаар байырлал хүннерин өскертирде ДХ-ның доктаалы-биле эвес, а хоойлу езугаар өскертирин, ындыг хоойлуну дүрген хүлээп алырын прокурор саналдаан.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Дээди Хуралында

КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫ А. Ю. КАШИННИҢ ЧАМДЫК МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИНГЕ ҮНГЕН ЧУГААЛАРЫНГА ХАМААРЫШТЫР

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайны Красноярск крайга кадар дугайында Кызыл хоорай чагыргазының даргазы А. Ю. Кашинниң чүүлдери болгаш чугаалары массалыг информация чепсектеринде сөөлгү үеде көстүп келген. А. Ю. Кашинниң ук чугааларын массалыг информация чепсектеринде чугаалажып база буруу шаап, ону республикада ындында-ла анаа эвес ниитилел байдалын улам нарыыдадып турар чүүл-дүр деп көрбүшаан, кижилерниң дүвүрелин болгаш сагыш човаашкынын болдуруп турарын айтып турар. Россияда болгаш девискээрлерде саң-хөө экономиктиг кризис кижилерниң угаан-медерелинге берге байдалдарны тургузуп, канчаар чурттаарыл, чүнү кылза чогуурул, чурттуң экономиказында, саң-хөөзүнде ядамык байдал дээш кым буруулугул деп айтырыгларны тургузуп келген, хамаатыларның, күрүнениң мурнунда кол айтырыглар ындыг. Байдал ындыг нарын турда Кызыл хоорай чагыргазының даргазы А. Ю. Кашинниң Кызыл хоорайны Красноярск крайга кадар дугайында бодап алган политиктер медеглелдери болгаш чугаалары хамаатыларның болгаш эрге-чагырга органнарының саң-хөө экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге шаптыктап турар. Ооң-биле кады А. Ю. Кашинниң эпчок болгаш дорамчылалдыг утказыг ындыг чугаалары республиканың хамаатыларының ат-алдарын болгаш база төлептиг чоруун базып, ниитилелге националдар аразының дүрбүнүүшкүн үрезинин тарып, республиканың кедээ болгаш хоорай чонунуң аразынга удур туржуушкуннуң эгезин тургузуп турар.

Маңаа холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының медеглээри болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы А. Ю. Кашинниң бодамча чок политиктиг чугааларынга холбаштыр бодунуң килеңнээшкинин илергейлевишаан, бо таварылгада Кызыл хоорай чагыргазының даргазы боттут болур байдалын, политиктиг серемчилелин чидиргеш, республиканың кедээ болгаш хоорай чонун бастып база дорамчылап, оларны аңгылап, моральдың, этиканың болгаш эрге-хоойлунуң бүгү негелделерин ажыр халаан деп санап тур.

2. А. Ю. Кашинниң хөйнүң мурнунга ындыг чугааларында юридиктиг болгаш эрге-хоойлу үндезиннери чок:

— Россия Федерациязының Конституциязының 5 чүүлүнүң 1 болгаш III кезээнде Россияның болгаш ооң субъектилериниң бүрүн-бүдүн күрүне болуруп, Россия Федерациязының — делегей эргелериниң субъектизиниң күрүне база хамаарышпас болур кол принциптерин болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң бот-догуннаан эргелерин хүндүлеп көөрүн доктааткан. Ооң-биле кады Россия Федерациязының субъектизиниң девискээрин өскертир айтырыг Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелинге хамааржыр;

— Тыва Республиканың Конституциязының 4 чүүлүнде Тыва Республиканың девискээриниң бүрүн-бүдүн болуруп, ону үлежип, аңаа дээп болбазын доктааткан болгаш кандыг-бир өскерилгелерни бүгү улустуң референдумун дамчыштыр бүгү улустуң чөпшээрежилгези-биле чорударын айыткан;

— Хоойлу езугаар кандыг-даа референдумну эрттирер дугайында айтырыг Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Дээди Хуралының эргезинге хамааржыр болгаш ындыг айтырыгны тургузарының кандыг-даа барымдаазы чок.

Ынчангаш кым-даа, ооң иштинде дээрги А. Ю. Кашиндаа кандыг-бир чылдагаан-биле ындыг айтырыгны тургузар эргези чок, чүге дизе «Тыва Республикага тус чер референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда чагырга-девискээр тургузуун өскертир дугайында айтырыгны тус чер референдумунга тургузарын хораан.

3. Тыва Республиканың Конституциязының 10 чүүлүнүң ийиги кезээнде социал болгаш национал чөрүлдээлерни кыпсырынга болгаш «Тыва Республиканың девискээрин үрепүлежиринге массалыг информация чепсектерин ажыглаарын хораан болганда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы ындыг янзылыг, эрге-хоойлуга таарышпас чугааларны моон соңгаар болдурбазын А. Ю. Кашинге сагындырган.

Хүндүлүг чонувус!

Социал болгаш политиктиг турум чорукту быжыглаарынга чаңгыс эптиг болурун быжыглаарынче, хөйнүң мурнунга хөй чулчуруушкуннар кылбазынче база эрге-хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннер кылбазынче Силерни Тыва Республиканың Дээди Хуралы кыйгырып тур.

Конституция тургузуун быжыглаар, Тыва Республиканың девискээриниң бүрүн-бүдүн болуруп хевээр арттырар кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни Тыва Республиканың Дээди Хуралы бодунуң талазындан алыр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ (ПАРЛАМЕНТИЗИ).

Хөйге хамаарышкан бодалдар

КАНЧААР-ДАА ЧАҢНААРГА ЧАННЫР ЭВЕС

Соңгулдалар болбайн барган. Күзээр, күзевеске-даа чүү боор, миннир ужурга таваржыр боттуг барымдаа ышкажыл. Ону көре тыртып кааш, Тыва Республиканың Президентизиниң угланыышкынынга таарзынмайн турар оппозиция парлалгазы Ш. Д. Ооржакты, ТСК-ны, «тенек» тыва хоойлуларны буруудадып, бижиир чүве тыппаан чүве дег, амырай-ла бергеннер. Оларның оон өске кылыр чүвези чокла турган боор, чүге дизе, соңгукчуларның бүзүрелин, деткимчезин чедип алыр дээш чаңгыс удаа эвес хөделип келген кижилерни чон соңгувайн барган-на болгай. Чижээ, хоорай чагыргазының даргазы А. Ю. Кашин соңгулдаларның түңнелдерин үндүрүп, чарлаваандала телевидениеге далаш-биле кылган чугаазынга база «Тыва ТВ информ» солунга бижээн чүүлүнге: «Президент шөлче кылаштап үнүп келгеш сөгүрүүр ужурлуг» деп медеглээн. «Центр Азии» солун кажан-даа чыдып каар эвес, бо удаада база-ла шыжыккан чүве дег: «Соңгукчулар ам өлгүже чедир соңгулдаларже кылаштажып кээрлер» деп демдеглээн.

Боор болгу дег чүве-ле-дир харын. Ол-ла Д. И. Кольчиков, С. С Конвиз, Н. В. Николаева, РЛДП-ниң өске-даа төлээлери, боттарын боттары дешпиткен пенсионерлер депутаттарга кандидаттар кылдыр катап-катап бүрүткедип туруп берзе чүү болгу дег-дир. Өске-даа кандидаттар база турган-на харын, ынчалза-даа олар «Тыва ТВ»-ниң экраннарынга, «Тыва ТВ информнуң» арыннарынга караңайнып-ла турдулар чоп.

Мындыг таварылгада политиктиг аштырыышкынга таварышкан оппозицияның шүгүмчүлел кылыр кол объектизи мурнукузунда ышкаш база-ла Президент апарган. Маңаа хамаарыштыр көскү кино режиссер Никита Михалков Россияның парлалгазында мынчаар бижээн: «Бөгүнгү ниитилелде хөй-ле чүүлдер боостаазы каткан арагачының чуруму ышкаш сагындырар-дыр. Оларның чаңгыс пак сарыг суг ишкенде карактары хыйырара бээр ийик. Хемчег албас, кара туразында боорга, олар база эзирип турар. Олар Президент дугайында хоп бижип, хөйнүң мурнунга бак сөглээш, чогуур хармыны албайн турар. Бистиң ниитилеливис шынап-ла, хоочурап аараан-дыр. «Багай болган тудум-на экизи ол» деп принцип норма-чижек апарган..»

Хүндүлүг хоорайжылар, кымнарны соңгуп алганывысты сактып көрээлиңер. Ийет, шын харын. Дээди болгаш хоорай хуралдарының депутаттарын соңгуп алдывыс. Маңаа хамаарыштыр мындыг айтырыгны салза чогуур: «Чон соңгулдаларга бадылавайн, огородтарын чулуп, аржааннарже чүге дезе бергенил? Харыызы чаңгыс. Кандидаттарны чоннуң амыдыралчы эрге-ажыктарын камгалаарынга салдар чедирип албас, политиктиг күш боор шыдавас деп көрүп турары-дыр. Ынчангаш соңгулдаларны тогбааны ол. Тыва Республиканың Дээди Хуралының мурнундагы Даргазы турган К. А. Бичелдейниң үезинде парламентарийлерниң ролюн көдүрүп шыдаваан, мурнундагы депутаттар корпузунуң хоойлужудулга ажылдап кылыр арга-шинээзиниң четпес ажылының ылганчыг түңнели-дир. Оон башка соңгукчуларның ындыг хамаарылгазын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Соңгулдага ындыг хамаарылганы бир соңгукчунуң каргыш мындыг чугаазы бадыткап турар. «Базынмаңар, боттарыңар соңгулдаңар-биле ыңай-ла туруңар!» Кижилер база катап частырыг кылырындан корткаш, соңгулдаларже барбаан эвес ирги бе?

Ынчалза-даа соңгулдаларның бууреашкынының чаңгыс чылдагааны ол эвес деп чүвени миннип көөрү күзенчиг. Чон эки билир, соңгулда мурнунуң тактиказын, программаларын ыяк белеткеп алган кандидаттарның саны база эвээш хире болган. Чамдык кандидаттар соңгулда хүнүнде хоорайга безин турбаан, «мээң командам мен чогумда-ла бүдүрүп каар, олар-ла агитастап турзун» деп бодал-биле «ажылдап» турган. Депутат болур ажылын долу тооп көрбээни ол. Оларны соңгуп кагза экизи ол, соңгуваза — оон эки деп принципти шилип алганнар. Ындыг бодалдар-биле соңгукчулар кажан-даа чөпшээрешпес.

Сөөлгү соңгулдалар болурунуң мурнуу чарыында ТР-ниң ТСК-ның даргазы Н. А. Ондар соңгулдаларны эрттирер дугайында Россияның болгаш Тываның хоойлуларын хажыдып турар элээн каш таварылгаларны МИЧ-ге чаңгыс удаа эвес бижип, дыңнадып турган. Оон ап көөрге, ук хажыдыышкыннарның эгелекчилери болза Президентини болгаш Чазакты бар шаа-биле шүгүмчүлеп, эрге-чагыргаже далаштыы-биле чүткүп турган демги-ле А. Ю. Кашин, Г. Я. Эпп, С. С. Конвиз, С. Горев, В. Кузин олар боор турар. Ук хажыдыышкыннарга хоорай мэриниң болгаш ДСК-ның (Кызылдың) соңгулдалар хүнүн шын эвес чарлааны, округтарның соңгулда комиссияларының составының даңзызын парлаваанны, оларның чок болганы, Кызыл хоорай чагыргазының эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги А. Язевтиң киришпеске киржип, бадылаашкын чурумунуң дугайында тайылбыр ажылын калбартып турганы хамааржыр. Оон-даа өске частырыглар илерээн. Соңгулдаларны чорударынга ындыг шаптыктар эки салдар чедирбес.

Чамдык чөптүг чылдагааннарны демдеглээр апаар. Кандыг-чүү-даа болза, соңгулдалар эрткен харын. Ажылдап турар чоннуң барык 40 хуузу дачаларда ажылдап, шөлээлээн, дыштаныылга бажыңнарында, аржааннарда дыштанганнар, каникулда, практикада студентилер, хүнге кадып, Кара далай кыдыында селгүүстеп чоруурлар ол хире. 40 хуу аан!

Президент оппозициязының планы бөдүүн турган: боттарының кижилерин «киирип» алыры, а планы буурап калза, бүгү харысалганы ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакче, ТСК-же, «тенек» хоойлуларже чая каптар, ол-ла. Оппозицияның үр хуусаалыг сорулгазы база турган, ол болза Президентиниң албан-дужаалындан дүжерин чедип алыры-дыр. Ынчангаш соңгулдалар болза Президентини «сыырткыыштапкаш», шүгүмчүлеп алыр дээн немелде медээ чылдагаан-дыр ийин. Оппозиция «национал көзер» ойнааш, кожууннарның чонун тенек, ядыы-түреңги, шалдаң-чанагаш кижилер деп бактап, Кызылды болгаш Бии-Хем кожуунну Красноярскиге азы Новосибирскиге кадар деп озалдыг «оюннар» ойнааш частырыгга таварышкан. Оппозицияның херээ-ле ол харын, эрге-чагыргаже чүткүүрү — оларның чиир чеми.

Үстүнде чүүлдерден кандыг түңнелди үндүрүп болурул?

Соңгулдалар дээрге ниитилелдиң политиктиг амыдыралының айтыкчызы, политиктиг ажылдакчыларны шилип алырының аргазы. Бадылаашкынга киришкеннерниң саны — ниитилелде байдалдың көрүнчүү. Соңгулдаларга кээп бадылавазы дээрге, кандидаттарның политиктиг салдарының деңнели чавыс болганын херечилээр айтыкчы-дыр.

Бистер Америкада, Европа-даа эвес бис. Ынчанмыже өске чурттарның чону политиктерни, боттарының баштыңнарын канчаар соңгуп ап турарын билир болзувусса артык эвес. Чамдык чурттарның конституцияларын езугаар чоннуң соңгулдаларга киржилгезин хамааты хүлээлге кылдыр көрген. Чижээ, Австралияга соңгукчу кижи соңгулдага келбес болза, хөй түңнүг акшага торгаар, Греция болгаш Турция — кара бажыңга олуртур, Аргентина — 3 чылда күрүнениң улуг албан-дужаалынче дешпитпес.

Ындыг-даа бол, бисте-даа, Россияда Хоойлулар база-ла бар. Хоойлу хоойлу-ла болгай. Кайнаар баар бис, соңгуур апаар бис. Бир эвес демги-ле кижилеривис катап-катап бүрүткедип туруп берзе, катап-катап-ла соңгуур бис бе? Чон оларны база-ла соңгувайн барза? Ынчангаш буурап эрткен соңгулдалардан чогуур түңнелди үндүрер ужурлуг бис. Ылаңгыя соңгулдаларга аштырган кижилер эки бодапза чогуур, чонну чаңчаарга-даа чанныр эвес. Чон — чоорганывыс.

Р. САМБУ.

Бадылаашкынга киришкен соңгукчу. Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Медээлер

НЕМЕРЕ БОЛГАН

Сибирьның шериг округунуң Тывада турар чамдык кезектери республика девискээринден көжүп чоруткулаан. Бо чылын Кызыл чоогунга турган ийи шериг кезээ солдаттарын алгаш Саян артынче көжүп чораан соонда, оларның ээлеп турганы квартираларлыг үш чуртталга бажыңнарын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының эргезинге хүлээдип бээрин Чазак даасхан. Ол бажыңнарга мурнунда өг-бүлелиг офицерлер, шериг херээниң специалистери чурттап турган.

Ынчангаш чурттаар, бажыңналгат чедишпейн турар бистиң найысылалывыска ол-даа болза немере болган.

ЧАЖЫТ АРГА-БИЛЕ

Республиканың психиатрия эмнелгезиниң бөлүк эмчилери Президент Ш. Ооржакче хомудал чагааны чоруткан соонда, чоокта чаа ол эмнелгениң саң-хөөзүн Сац яамызының Контроль-ревизия эргелелиниң ажылдакчылары хынап чораан. Түңнелинде илерээни болза: кол эмчи С. Паленкога, ооң үш оралакчыларынга, ооң иштинде кол эмчиниң экономика талазы-биле оралакчызы В. Семеновага, он бухгалтерге, ооң иштинде кол бухгалтер Г. Лащевага ниитизи-биле 167 муң 700 рубльди (чаа акша-биле) чажыт арга-биле төлеп берген болуп турар. Оон аңгыда ол эмнелгениң бухгалтерия ажылдакчылары шалың болгаш шөлээ акшазын кымныдаа мурнай алыр «чаңчылдыг» улус болуп-тур. Ынчап кээрде, олар ол черниң бөдүүн эмчилеринге деңнээрге, акшашалың алыр талазы-биле 4-5 ай мурнап турар болган.

Бухгалтерия ажылдакчылары үстүнде чүүлдерден өске «ажыл-херектерни» база бүдүү кылып турар болган. Айыткан сорулгага ажыглазын дээш шилчиткен акшаның 1 миллион 35 муңун боттарының кара туразы-биле өскээр ажыглапкан.

БИСТИҢ КОРР.

БУРУНГУ ЭДИЛЕЛДЕР

Дөге-Баарында базырыктан тывылган эрте-бурунгу эдилелдерниң делгелгези Алдан-Маадыр чурт-шинчилел музейинге ажыттынган.

Санкт-Петербургтан келген экспедицияның удуртукчузу Владимир Чугуновтуң тайылбыры-биле алырга, ук базырык VIII-Х вектерге хамааржып болур. Бай, хаанкадын ийи кижиниң сөөлгү «орап-савазындан» тывылган каасталгалар, эдилелдерни моон көрүп болур: алдын сыргалар, билектээштен эгелээш, көрүнчүк, ок, аң-мецниң азыг диштери (тон каасталгазы), улуг-бичии хемчээлдиг согуннар (уштарын хүлерден, сөөктен кылган), ай-бес казар озуктар, доңгалар...

Археологтар-биле кады ТКУ-нуң география салбырының студентилери бо ажылга идепкейлиг киришкеннер. Төөгүге, эртемге, тыва чоннуң культуразынга үжур-дузалыг экспонаттар музейге кадагалаттынар.

БИСТИҢ КОРР.

Сонуургап көрүңер

ӨНДҮР ЧААГАЙ МӨҢГҮН-ТАЙГАМ

Төөгү эртемнериниң кандидады И. Самбуу чоокта чаа ындыг аттыг солун төөгү-этнографтыг болгаш уран чогаалдар чыындызын үндүрген.

Номнуң деткикчизи болгаш үндүрүкчүзү Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы болган. Тыва парлалганың чурттап эртип турары бо берге үеде мындыг аргабиле номнар үндүрери — чонга херек литератураны оларның холунга чедирериниң бир аргазы болуп турар.

Ам номнуң арыннарын ажып, сонуургап көрээлиңер. Бирги арындан-на Тываның бир онзагай булуңу — Мөңгүн-Тайганың чараш бойдузу, төөгү-археологтуг тураскаалдары, ында чурттап чоруур шыдамык чоннуң овуру каракка көстүп келир. Шаг-шаа-биле турбас, амыдырал база-ла ындыг; чаңгыс черге турбас.

Эртемнерниң оруунче эге базымнар, өөренир дээн күштүг күзел, орук-чирик чок кадыр-берт черлерге чадаг кылаштап, түреп чораш, эртем-билиг чедип алганы.. Ол үелерде ачазының мерген чагыг чугаазы: «Кижи амыдыралды дилеп, мунчулуп чораш тывар. Эки амыдырал кижиниң аксынче ала-чайгаар кирип келбес» деп («Салчы мен» деп эгеде) аңаа шын орукту айтып чораан. Чылыгның соонда чоорту соогаш, бедик-бедик таңдылар дошталып, харындаа чавыс черлер безин меңги дош-биле шыптынып турган Меңги вектиң эриишкини эгелээр орта, бедик таңдылардан үер-чайык муң-муң чылдар иштинде хаядашты хоюглап, дески черлерже чууп туруп берген. Меңги вектиң «бүдүрген» ажылының түңнелин Мөген-Бүренниң Шегетейлерден көрүп болур. Шак ындыг делгем девискээрге меңги вектиң кылган «ажылының» хемчээлинге кижи угаанынга кирбес үе-шаг эртип, кандыг-кандыг от-халап, суг-халап турбаан дээр...

Автор бо одуругларны бижип олура, ханы боданып, ол үелерде чүү болуп турганын даап билип, эртем талазы-биле шын түңнелдерни үндүрүп турар.

Тываның девискээринде таңгыт дылда бижимелдиг черлер хөй, оларны хаяларда оюп тургаш, чуруп бижип каан болур. Ол сөстерни тыва үжүктерже шилчиткеш номчуурга: «Ом мани падме хум!» («Падма чечектен бодараан бурган өршээ!») кылдыр очулдурган. Оларны чер болганынга бижип турбас. Ол шажын сөстерин чоннуң боттарыныы-биле кая озал-ондак болганыл азы оларның херечилээни-биле «ээленген» черлерге бижип каар. Айыыл-халап хөй удаа болган черлерге бо ыдыктыг сөстерни бижип каарга, оларны номчуп, чалбарып эртерге, озал-ондак оон чайлаар дээр («БҮЗҮРЭЭР СЕН БЕ?»)

Буддизмниң бир хевири — ламалаашкын Тывага 17-18 вектерде нептерең эгелээн. Тыва девискээринге 1772 чылда бир дугаар хүрээ туттунган. Чонну ол буддизм философиязынга өөрединринге онзагай болуушкун болуп, тываларның культура амыдыралынга көскү черни ээлээн. Ол үелерде Тывага 9 хүрээ ажылдап турган, аңаа тибет дылды, улусчу эмнээшкинни, философияны (шажынның) өөредип турган. Сарыг шажынның сайзыралынга, буддизмни суртаалдаарынга ынчаарда хүрээлерниң туттунганы чонга эки салдарлыг боор турган.

Бодаарымга бо номнуң эң не солун, үнелиг арны эртемдениң төөгү болгаш этнография айтырыгларын Мөңгүн-Тайганың төөгү-археология материалдары-биле холбап, уран-чечен болгаш эртем-публицистиг дыл-биле бижээн. Номнуң утказын чылдар, эпохалар аайы-биле (археололтуг тураскаалдарның) «хар назынын» тодарадып, эртем тайылбырын берип каан. Номчукчу тыва черниң бурунгу ораны — Мөңгүн-Тайганың базырыктарының «назы-харын» билип ап, кожууннуң төөгүлүг черлеринге чедип, сонуургаар аргалыг болур. Бо кавыда бурунгу таңгыт бижиктер база хөй таваржып турар. (Мөңгүн-Тайганың) Ортаа Шегетейде Куу-Даг деп черде).

Тываның төп районнарынга түр када сайзырап турган кыргыстарның культуразы оларның эжелекчи шериглери маңаа четпээн болгаш оларның чевег, базырыктары мында таварышпайн турар. Мөңгүн-Тайга девискээринде скифтерниң «херексур» базырыктары, «платформалар», гун-сармат культуразының базырыктары эң хөй болуп турар. Тываларның өгбелериниң базырыктары база хөй.

Авторнуң дылының чечен-мергенин, бодалдарының тода, билдингирин, оларның шынга дүгжүп турарын номчукчу доораан эскерер. Иргиттер, делег чурттундан тарап үнгеш, Мөген-Бүрен таварааш, Моол-Тываның кызыгаарын таварып, Баян-Өлгүй, Сэнгэл, Эрзин, Көпсе-Хөл, Иркут хем деп черлерни таварып, аңаа чурттап чорааннар (иргиттерниң алыс-ла иң чурту — Кара-Хөл). Бир эвес иргиттер дугайын сонуургаар болза тыва төөгүзүн, Н. А. Сердобовтуң «Тыва нацияның сайзыралының төөгүзү», Л. Н. Гумилёвтуң «Бурунгу түрктер» деп номнарын номчуур болза, чүгле тывалар дугайын эвес, тываларның эрте-бурунгу өгбелери-биле таныжып болур.

А тываларның ук төөгүзүн, этнографиязын, археологиязын сонуургаарлар иштики Моолда, Кыдатта, Ортаа Азияда, Кемерово областа, Кара-Иртыш-Хемде, Иркут хемде чурттап чоруур төрел аймак чоннарывыс бар. Олар боттары тускай бижик-билиглиг, ном-дептерлиг болган. Оон-даа өске үстүберген тывалар-биле таныжып, сонуургап, хөйнү билип ап болур деп автор чугаалап турар.

Көдээден келген оолдуң сактыышкыннары шынап-ла, дыка солун, ооң тывызыктарлыг чогаадыглар — ужуралдары каттырынчыг, чаптанчыг-даа! (Иргиттер дугайында). Автор алызындан сонуургак, бичиизинден-не билигже чүткүлдүг. базым санында бодунга «ажыдыышкыннар» кылып чорааның ооң тура-соруунуң быжыын, күзелиниң күштүүн, эртем-номга сонуургалын «Өөренир дээн күзелим кончуг», «Салчы мен» деп эгелерде эң тода көргүскүлээн.

Бо номчугаш хемчээл талазы-биле хензиг-даа болза, утказы ханы: солун сактыышкыннар, төөгүлүг барымдаалар, археологтуг тайылбырлар кандыг-даа кижилерге ажыктыг болур. Октаргай дугайында билиглерни бурун тываларның көрүжү-биле тайылбырлааны, аарыг кижиге баштайгы дуза, эм оъттарны ажыглаары, мал-маган эмнээри...

Төөгү-этнографтыг болгаш уран чогаадыглыг чыындының чурук каасталгазын В. Самыя чедимчелиг кылган. Номчугаштың арыннарында Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери О. Сувакпит, С. Молдурга, С Майнак болгаш тус черниң авторларының ажылдары база киргилээн.

Чаа ном мөңгүн-тайгажыларга, төөгү башкыларынга, студентилерге, Тыва төөгүзүнге сонуургалдыг өске-даа номчукчуларга үнелиг болур. Бир эвес бо номну садып алыр аргалыг болган номчукчу Тываның онзагай бойдус чурумалдыг ораны — Мөңгүн-Тайганың географтыг байдалын, археологтуг тураскаалдарын, шыдамыкай чонунуң ажыл-ижи-биле таныжар аргалыг болур. Өндүр-чаагай Мөңгүн-Тайгам — аян-чорукчуларга, географтарга езулуг-ла орук баштакчызы, аныяктарга солун өөредилге ному болур.

Дараазында ээлчегде авторнуң «Тыва чоннуң этнографиязы» чыдар. Бо номун ол 1995 чылда-ла бижип дооскан. Улусчу педагогика башкыларынга дузалал болур бо ажылда тываларның аал-оранын, аъш-чемин, идик-хевин, ёзулалдарын, мал, чер, аңныыр ажылын делгереңгей тайылбырлап, чурук-каасталгазын белеткеп каан.

Борис КЫЗЫРЫКПАЙ.

Чазак доктаалдары

БАЙЛАКТАРНЫ АЖЫГЛААР ЭРГЕЛИГЛЕР

Байлактарны ажыглаар эрге дээш республикага чорудкан конкурстарның түңнелин ТР-ниң Чазаа 1998 чылдың август 10-да доктаалы-биле бадылаан.

Байлактарны ажыглаар эргени алганнар болза:

Октябрь дээр алдынныг шөлге геология шинчилелдери чорудар болгаш алдын тывыжы кылыр эргени «Ионесси» КАН 15 чыл хуусаалыг алган.

«Ойна» дээр алдын-тывыш артели 2,5 чыл иштинде Нарын хемге алдын тывыжын, шинчилелдерни чорудар.

«Геоэкология» дээр КХН Кара-Остуң алдынныг черинге 1998 чылда 40 кг алдын каскаш, оон улаштыр 5 чыл ажылдаар.

Чөөн Таңды-Ууланың Үнгеш хемге Тываның геология шинчилел экспедициязы 3,5 чыл хуусаалыг ажылдаар.

Хову-Аксының кобальт-никель байлааң, сайзырадып, 25 чыл иштинде аңаа ажылдаар эргени «Идегел» ХАН алган.

Теректигниң чер адааның сугларын ажыглаарынга ажылдаар кордакчылар чок болганындан конкурс болбаан. **Эминиң** алдын уургайынга ажылдаар чаңгыс кордакчы бодунуң инициативазындан ойталаанын барымдаалааш, ол конкурс болбаан деп санаан.

АРГЫЖЫЛГА ӨРТЭЭ

ТР-ниң Чазаа Бии-Хемниң, Севи, Хүт суурларынче, Тожу кожуунче пассажир аргыштырарының тариф өртээ доктааткан доктаалды хүлээп алган.

Севи, Хүт, Тожуда кирр бижиттинген пассажирлер чиигелделиг өртек-биле чоруур, а өске пассажирлер хостуг өртек-биле аргыжар. 1 кг багаж өртээ хостуг өртектиң 1 хуузунга деп болур.

Чазактың доктаалын езугаар Кызыл—Тоора-Хем аразынга хостуг өртек 115, чиигелделии — 76 рубль болур. Бо өртектерни дес дараалаштыр алырга, Кызыл — Ий суур аразыныы 108 болгаш, 72 рубль, Кызыл — Ырбан — 94 болгаш 63, Кызыл — Севи — 68 болгаш 46, Кызыл — Сыстыг-Хем — 86 болгаш 57, Севи — Тоора-Хем — 46 болгаш 30 рубль. Сыстыг-Хем — Тоора-Хем, Ырбан — Тоора-Хем, Ий — Тоора-Хем аразының тариф өртектери дыка чиик.

Хостуг болгаш чиигелделиг өртектерниң аразында ылгалды «Тываның судно аргыжылга компаниязынга» ТР-ниң Саң яамызы төлээр.

ЧАА ЧӨВҮЛЕЛ

Тыва Республиканың күрүне албанының системазынга чаңгыс аай кадрлар политиказын боттандырарын хандырар сорулга-биле база Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарынга томуйлаары-биле ТР-ниң Президентизиниң киирген кандидатураларын чугаалажып көөрү-биле Тыва Республиканың Президентизи 1998 чылдың август 10-да № 278 Чарлыкты үндүрген.

Ук Чарлыкты езугаар Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кадрлар политиказының талазы-биле чөвүлелди тургускан. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кадрлар политиказының талазы-биле чөвүлелди ТР-ниң Президент Администрациязының удуртукчузу баштаар.

Чөвүлелдиң составында ТР-ниң Президентизиниң Администрациязындан, ТР-ниң Чазаандан болгаш Дээди Хуралдан үш-үш кижи кирер. Чөвүлелдиң бүгү кежигүннери ук ажылга хөй-ниити эгелээшкин-биле төлевир чокка ажылдаар.

ТР-ниң Президентизиниң ол-ла Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Кадрлар политиказының талазы-биле чөвүлелдиң составын бадылаан. Даргазынга Президент Администрациязының удуртукчузу **Л. Х. ТАС-ООЛДУ** томуйлаан. ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар **Э. Х. ООРЖАК**, ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар **Б. С. ШЫЫРАП**, ТР-ниң юстиция сайыдының хүлээлгезин күүседип турар **С. С. КУЖУГЕТ**, Президент Администрациязының удуртукчузунуң бирги оралакчызы **Т. Ч. САЛЧАК**, Дээди Дээди Хуралдың депутады **В. С. ОРУС-ООЛ**, Дээди Хуралдың депутады **И. В. ЧУЧЕВ**, Президент Администрациязының күрүне албан болгаш кадрлар политиказының эргелел начальнигиниң оралакчызы **Л. Ш. ОНДАР** Чөвүлелдиң составында кирген.

ЧЕЖЕ КИЖИ СЕТКИЛИНДЕ ЧЕТТИРДИМ ДЕП ЧОРУ ИРГИ?

БАШКЫЛАРНЫҢ АВГУСТ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛДАРЫНГА УТКУШТУР

АРГАЛАР-ЛА ХӨЙ

Чараш бойдус чурумаллыг, хөйнүң сонуургалын хаара туткан сорунзалыг оран — ыраккы Тожунуң школаларының амыдыралы-биле кыска-даа бол, таныштырайн.

Кожуунда 4 ортумак, 2 долу эвес ортумак, 1 эге школа, элээдилер бир клуву, уругларның бир спорт школазы, 1 уран чогаадылганың төвү, 8 ясли-садик бар. Ниитизи-биле 180 ажыг башкы, кижизидикчи ажылдап турар.

Кожууннуң улус өөредилгезиниң килдизинде улус өөредилгезиниң хоочуну, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Василий Түмендеевич Шогжал аныяктарның дагдыныкчызы, арга-сүмезин берип, ам-даа оларны углап, баштап орары өөрүнчүг. Амгы школаның өөредилге планын 70-80 чылдарга безин деңнээри берге. Школа-лицей, школа-гимназия, шенелде школалар — бо бүгүнүң сорулгазы чаңгыс. Черле ниитизи-биле школа программазы солун-даа апарган, өөредилгени амыдырал-биле харылзаштырар аргалыг национал культура, долгандыр турар бойдус хүрээлели, тыва төөгүзү дээн чергелиг чижек программаларлыг, школа бүрүзү чурттап турар чериниң ажыл-агыйының аайы-биле бодунуң угланыышкынын тодарадып, ону чедип алырының каш чыл бурунгаар дөзевилелин тургузуп ажылдаар аргалыг болу бергени безин башкының ажылын эки түңнелге эккеп болур. Тоора-Хем школазынга «Чылдың башкызы» база «Аныяк башкы-98» деп конкурстар болуп эрткен. А ооң мурнунда кожуун школаларының башкыларының аттестациязы база болган. Аңаа «Чылдың башкызы», «Аныяк башкы-98» деп ат дээш Тоора-Хем, Ий, Азас школаларындан башкылар киришкен. Салдынган негелделерге эң бедик деңнелдиг кичээлдерни Виктор Донгак, (Тоора-Хем), Урана Аныяк (Тоора-Хем), Светлана Тайбыл (Сыстыг-Хем), Рада Кол (Тоора-Хем), Буянмаа Сенги-Доржу (Азас) лауреаттар болганнар. Азас школазындан Екатерина Севектиң «Амгы үеде шүлүк чогаалының онзагай хевирлери» деп кичээли солун болганын демдеглээр апаар. Ук кичээл лекция хевирлиг эрткен. Шүлүк чогаалында сөөлгү үеде монолог, диалог хевирлерлиг шүлүктер көстүп келгилээни солун. Базала Азастың төөгү башкызы, «Аныяк башкы-94» деп конкурстуң тиилекчизи Доо Чойган база киришкен. Чурттуг шинчилел угланыышкынныг «Азасты көрбээн— Тожуну көрбээн» деп кичээлди ол эрттирген. Бо ийи башкы школада улусчу педагогика-биле элээн каш чылдарда ажылдап келгеннер.

Тожу кожууннуң школаларында хөй чылда өөреникчилерин амыдыралче үндүрүп, эртем билигже чедирген хүндүлүг башкылар хөй. Дуржулгалыг-даа, аныяк-даа башкыларның ажылын хыналдага киирер, чүге дизе кижи бүрүзүнүң ажылын бир дески сайгарып, үнелелди бээр апаар. Мурнакчы школаларның дуржулгазын ажыглаары — эки дериттинген кабинеттерге лаборант өөреникчилерни белеткээри, өөредилгениң чаа хевирлерин, ылаңгыя билиг хыналдарының сөзүглелдерин, мурнакчы башкыларның дуржулгазын ажыглаары башкыга өзүлде болур. Сөзүглел тургузарының негелдезин башкы ыяк өөренип алыр. МК-ның ажылы эң-не бедик деңнелге турар ужурлуг. Өөредилге чылы төнерге МК ажылын түңнээр. Чедир кылбаан, оюп эрте берген чүүлдерин, өөредилге, кижизидилге ажылынга ханы анализтээр херек. Республиканың мурнакчы школаларында дуржулгалыг башкылар баш бурунгаар мурнап өөредириниң методу-биле ажылдааш, эки түңнелдерни чедип алган бооп турар. Хандыр өөредир арга база бар. МК ажылы чавыс деңнелгеле турар болза, башкының мергежили кудулаар. Түңнелинде кээп, өөреникчиниң билиинге багай салдарны чедирер. Школага ажылдап келген аныяк башкыже кичээңгей салыр, ындыг болганда чогаадыкчы езуга ажылдаар апаар. Хөй стажтыг хоочун башкыларның клувун чүге тургузуп болбас деп. Ажыктыг, солун ажылдаар дизе, арга-ла хөй.

Татьяна КУШКАШ,
хоочун башкы.

БИСТЕ МЫНДЫГ, А СИЛЕРДЕ...

«Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Чазактарының доктааткаңы өөредилгениң күрүнеден өйлеп көрген чаңгыс аай хевирлери (стандарттары) кол программаларны албан өөредириниң бетики хемчээлин айтып турар» деп, Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында» Хоойлузунда айыткан, ук программаның бо айтылгазы биология өөредилгезинге база хамааржыр.

Нииты ортумак өөредилгениң кол принциптерин, ооң угланыышкыннарын күрүне өйлээшкиннеринге дүүштүр амыдыралга боттандырарынга дараазында сорулгаларны шиитпирлээр:

Бирээде, биологияның амгы башкылаашкынында ону өөредириниң аргаларын үндезини-биле эде көөр;

ийиде, ажыглап турар эргижирээн программаларны болгаш методиктиг дузалал материалдарын (номнарны) чаартыр. Ооң кол чылдагааннары чүдел дээр болза, Россия Федерациязында болгаш Тыва Республиканың школаларында тос чылдыг өөредилгени хоойлужутканы болур. Ийи талазында, ажыглап келген программавыс хөлүн эрттир шөйдүнчек, чамдык темаларның айтырыглары катаптаттынып турар. База үстүнде айыткаңывыс дег Россия Федерациязының болгаш Тыва Республикада тос чылдыг өөредилгени хоойлужутканы-биле долу эвес ортумак школа доосканнарның эвээш кезии X, XI класстарга артып каап турары-биле уруглар «Нииты биология» эртеминиң дугайында билигни школадан чедир албайн турар.

Бо бүгүнү барымдаалааш, Өвүрнүң Торгалыг ортумак школазы ында биология, химия, география методкаттыжыышкыны биология программазында көрдүнген бүгү кезектерни дүрген өөренип болурунуң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш шенелде өөредилгени эгелээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш 1994-95 өөредилге чылындан эгелеп школавыска биология өөредилгезинге чаартылганы киирип, өөреникчилерниң эге чададан келген билиинге, назы-хары, эртемге сонуургалын үндезин кылдыр алгаш биологияны дүрген өөредилге-биле өөредириниң шенелдезин эгелээн бис.

Бо ажылды чорударынга бистиң школада сөөлгү чылдарда эге школадан шилчип келген 5-ки класссчыларның билиин эртемнер аайы-биле хыналданы сентябрь — октябрь айларда чаңчыл езугаар чорудуп келгени база дузалыг болган. Ол чорук өөреникчилерниң эге билиглериниң деңнелин илередип, ортумак класстарга канчаар уламчылаарының аргазын берип турар. Чижээлээрге, «Долгандыр турар бойдус—хүрээлел-биле таныштырылга» деп темалыг билиглер хыналдазының түңнелинде амылыг болгаш амы чок бойдус (живая неживая природа) агаар-бойдустуң байдалын шинчилээри (прогноз погоды), ажыктыг казымалдар (полезные ископаемые) — шупту 5-ки класстың программазында, үнүштер — 6 кл, дириг амытаннар— 7, 8 кл, кижи болгаш ооң кадыкшылы — 9 кл. Программаларында таныштырылга эге билиглер бар, ол эки деп түңнеп турар бис. База сөөлгү үеде «Долгандыр хүрээлел-биле таныштырылга» деп эртемни 1-ги класстың программазынга эртем кылдыр тускайлап кииргени, 4-5 кл. бойдус кичээлдеринге 1-1 шакты киирген биология эртемин сайзырадып өөредиринге база уругларның эге билиинге үндезилеп дараазында класстарның темаларынга кызырылда болдурарынга улуг ужур-дузалыг болган. Ооң мурнунда биологияны 5-11 класстарга өөренип турган болза, ам V-IX класстарга биологияның бүгү кезектерин долузу-биле шиңгээдип алырының аргазы бар апарган. Бо дугайында тайылбыр ажылын өөредилге чылының эгезинде өөреникчилер, ада-иелер ортузунга чорудуп, немелде харысалгалар талазы-биле дугуржулганы кылып чоруткан шенелде кичээлдерни 1994-95 өөредилге чылында 5 «а», «б» класстарга эгелээн. Шенелде өөредилгениң кол сорулгазы — нииты долу ортумак школаның биология программазын хөй хевирниң программаларын ажыглап тургаш дүргедедир арга-биле тос класска доозары болур. Шенелде өөредилге ниитизи-биле шуудаан деп болур. Шенелде эгелээнивис класывыс 8 класссчылар амгы 9 класстың программазын өөренир ужурлуг. «Кижи болгаш ооң кадыкшылы» деп курсту өөренип турарлар. 9 класстар-биле шенелде 8 класстарның ол-ла материалды шиңгээдип ап турарын деңнеп, теманы хөй кезии шиңгээдип ап турар-даа болза, чамдык таварылгаларда бергедээшкиннер база туруп келир. Ынчангаш школада көрдүнген курлавыр шактарын биологияга немей бээри чугула. Бир эвес биологияны неделяда 2 шак эвес, а 3 шак өөредир болза, өөреникчилерниң материалды шиңгээдип алыры чиик болур деп түңнелди 7 класска факультатив шагындан 1 шакты немээниниң соонда, херек кырынга көрдүвүс.

Хөй хевирниң программаларын ажыглап тургаш, биологияны дүргедеди өөредириниң программазының нииты утказын тодаргайлаарга мындыг:

— Ортумак нииты школаның баазазынга биология тускай эртем бооп артар.
— Өөреникчилер биологияның бүгү кезектерин 9 класска долузу-биле шиңгээдип алыр.
— 10-11 класстарның өөреникчилери сонуургалының аайы-биле шилип алган эртемнерин тускай өөредилге черлеринче киреринге хандыр өөредириниң немелде шактыг факультативтерге улаштыр өөренир.

Шенелде өөредилгени чорудуп келген үевистиң дургузунда дараазында түңнелдерни үндүрдүвүс:

1. Башкы бүрүзүнүң бот-чогаадыкчы ажылының түңнелинде нииты ортумак школаның биология программазын дүргедеди өөредириниң аргаларын ажыглап тургаш биологияны 9 класска долузу-биле өөредип болурунуң аргазы бар.
2. Биология кичээлдерин экология, химия, география болгаш өске-даа эртемнер-биле холбап тургаш үениң чамдык кызырылгазын чедип болур.
3. Өөреникчилерниң шиңгээдип алырын чиигедиринге биологияга немелде шакты бээри чугула.
4. Аңгы хевирниң программаларының авторлары-биле харылзааны тудуп, өөредилге, методика номнарын чагыдарының аргазын көөр.
5. Аңгы хевирниң программаларын ажыглап тургаш тургускан биологияның дүргедеди өөредириниң программаларын өөренип сайгарары-биле республиканың башкыларынга болгаш мурнакчы арга-дуржулга тарадыр институтка сүмелээр.

Күзел турза-даа, күүседири берге деп чүве бар болгай. Шынап-ла, шенелде чылдарында бистиң ажылывыста бергелер база тургулаан. Чижээ, амыдырал-байдалының аайы-биле школалар аразынга шимчээшкиннер болу бээр. Келген-даа, өске школага барган-даа өөреникчи биологияны өске программа-биле өөренир апаар. Ындыг таварылгада өөреникчи — башкы-даа — ада-ие талазындан өөредилге чылының эгезинде чарып каан дугуржулгага хажыдыышкынны кылып турар. Кажан өөреникчи өске школаже шилчип турда, ооң билиинге болгаш башкының ажылынга туруп келир өскерлиишкиннерни ада-ие баш-удур билген турар ужурлуг. База бо айтырыгны чедимчелиг шиитпирлээри-биле өг-бүле бот-тускайлаң харысалгалыг болуру күзенчиг.

Россияның болгаш Тыва Республиканың экологиязының дугайында литературазында бадыткалдыг сан-чурагайлар кызыы, ам-даа эвээш бооп турар.

Ынчангаш бистиң школаның аңгы хевирниң программаларын ажыглап тургаш биологияны дүргедеди өөредири деп шенелде эгелээшкиниң сонуургап, дуржулга солчур күзелдиг башкыларның арга-сүмезин айтырып, манап арттывыс.

Татьяна САНАА.
Өвүрде Торгалыг ортумак школазының биология башкызы.

ҮЕНИҢ ААЙЫ-БИЛЕ

Сеткил-сагыш хоозуралы, арагаже сундугуушкун, оорланыр, кем-херек үүлгедир чорук, наркомания, токсикомания болгаш янзы-бүрү аарыглардан амгы үеде чонувустуң уксаа, салгалы баксырап турар апарган. Чурум үрээр, өөредилгези кошкак, бак аажылыг, чалгаа өөреникчилерни тускай эмчи экспертиза комиссиязынга шинчилээр болза, хөй кезии кандыг-бир аарыглыг азы чуруму нормадан хажыттынган (девиантный) болуп болур. Ылаңгыя көдээ школаларже үнүүшкүн кылып хынаар болза, ол хөйү-биле илереттинер дизе хөөредиг чок. Кызылдың № 6, № 10 дузалал школаларында кадыкшылы кошкак, чуруму багай, өөредилге программазын угбаан өөреникчилерни хаара тудуп турар болгай. Ындыг-даа болза ол уругларның корум-чуруму, билии, культуразы чамдык көдээ школаларда уруглардан оранчок дээре. Өөреникчилер кылган ажылының үжен хуузун төлевир кылдыр холга ап турар. Холушкак № 6 школаның өөреникчилери чазанганы дээш К. Мерген 165 рубль, Аян Куулар 150 рубль, слесарьлыг ажылы дээш Петя Ондар, Ахмед Хомушку тус-тузунда 170 рубльди ап тургулааннар. Ол акшаның хемчээли кылган херекселдерниң магазиннерге сайгарлырындан хамааржыр, ам-даа сайгартынмааннары хөй. Ол-ла школаның эрткен өөредилге чылында 28 доозукчузунуң 13-ү өөренип, 4-ү ажылдап, 10-у кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Хоорай школаларында дузалал ажыл-агыйы чок болганы-биле аъш-чемниң бот-үнези аар болганы харааданчыг. Дузалал школаларында тускай белеткел эрткен бедик категориялыг педагогтар, логопедтер, дефектологтар, психологтар ажылдап турар. Чамдык өөреникчилерни бажыңнарынга тускай белеткелдиг башкылар өөредип турарлар. Чаңгыс чаш кижи дээш сагыш-салыышкын ол хире-дир. Башкыларга алдан хуулуг немелдени ай санында төлеп турар, а дузалал школаларның техажылдакчыларынга немелде төлевир чок бооп турары элдептиг, ооң ужурундан ажылдың нарын уржуктарының аар чүъгү ажылчыннарның үлүүнге база онаажыр. Кызылдың дузалал школалары дег школалар кожууннарның хөй кезиинге турган болза, эки-ле тургай эртик.

Төрүмелинден салым-чаяанныг тергиинер-биле чуруму нормадан хажаан (девиантный) чурумнуг өөреникчилерни холуп алган, бүгү ниитиниң ортумак өөредилгезин ыяап-ла боттандырар сорулгалыг турда, тускай профессионал училище, тускай школалар херегин «таптаашкын», эде тургустунуушкун чылдарында орус, тыва солуннарга бижигилээн мен. Амгы үеде херек чоорту өлүг точказындан шимчей бергени өөрүнчүг.

Инновациялыг школаларда: лицей, гимназия, агрофермер, кандыг-бир эртемни ханызы-биле өөредириниң арга-дуржулгазы солун. Кадыкшылга школалары, школа-интернат компьютер техниказын, лингафоннуг кабинеттерни өөредилгеге ажыглап турар. Профессионал училищевис долу, харын чогуур санындан ажыр өөреникчилерни хаара тудуп турар. Бии-Хем, Тожунуң дузалал ажыл-агыйлардыг школалары бар-дыр. Иви кежи, бышкаандан идик-хеп кылыр. Аңчы, балыкчы, малчын, ус-тывыш мергежилдерин шиңгээдип турарын чүгле деткиир апаар. Олимпиадаларга, көрүлде, фестивальдарга, конкурстарга, марылдааларга тиилекчилер үнүп турар черлерде башкылал ажылы бедик деңнелде. Уругларны, аныяктарны өөредиринге немелде билигни берип турар албан черлери: студия, станция, клуб, школа (техника, уран чүүл, спорт), орду, музыка, музей, парк, лагерьлер — бары депшилгевис-тир. Өөредилгениң күрүне стандарттарындан дашкаар ачы-дуза чедирип өөреткени дээш немелде төлевир алыр: абитуриентилер белеткээр, квалификациязын бедидер, кадрлар эде белеткээр курстар: «Прогресс», «Исток», «Аныяк» өөредилге төптери, автошкола болгай. Акша-хөреңги-ле бар болза, өөренир черлер мунчок. «Россияның уруглары», «Өскүс уруглар» деп федералдыг программалар — улуг сагыш салыышкын-дыр. Чазактан черле хемчеглер алдынып турар, а ажылга тургустунуп алыры-ла нарын. Социал камгалал өөреникчилерге, башкыларга, эртемденнерге аңгы-аңгы болза чогуур, оларның ажылының спецификазын барымдаалап кылза. Хоойлуну удуртулга болдурар күрүне кижизидилге болгаш социал камгалал хоойлулары чугула херек. Кижизидилге — өөредилгениң кол өзээ. Ол хирезинде кижизидилге дугайында өөредилге черлеринде чаңгыс-даа дүрүмүвүс чок. Өөреникчилерге, ада-иелерге, башкыларга, удуртукчуларга, кижизидикчилерге хамаарыштыр кижизидилге хоойлузу турбас болза, өөреникчилерниң чурумун экижидип ап шыдавас бис.

Назы четпестерниң кем-херек үүлгедир чоруу кижи бүрүзүн дүвүредип турар. «Оларны кижизидер тускай өөредилге чери бисте чок, канчап-канчаптар боор, бичии улусту өөредир хүлээлгенер» дижир. Ындыг угаадыглар көдээ школаларда, удуртукчуларда ам-даа хевээр. Профилактика ажылы чорудар тускай ажык профессионал училище база эргежок чугула. Школага чурум үрекчилерин, кем-херек үүлгедип болур школадан оспаксыраанарны, төрелдерин безин дүвүредип турар 8-18 харлыг өөреникчилерни назы четпээннер комиссиязы тускай училище азы школаже чорудар. РФ-тиң Чазааның 1995 чылда бадылааны 1997 чылда немелде, эдилгелерлиг тускай нииты билиг школалары, тускай профессионал училище, коррективлиг профессионал училищени бадылап каан чаңгыс аай дүрүм бар-дыр. Чамдык регионнарда боттаны берген, ажык-дузазын чедирип турар. КПУ чүгле күрүнениң болгаш хаарлыг болур, аңаа нормадан дашкаарлаан (левиантный), ниитилелге айыылдыг чурумнуг 11-18 харлыгларны суд шиитпири-биле хүлээп алыр. КПУ-ге өөреникчи саны 25 чедерге-ле ажыдып ап болур. Бир класска (группа) 5-8 өөреникчи, 2 кижизидикчи башкы, 2 мастер, 2 күш-ажыл башкылары, удуртукчулар база ажылдаар. Группаны база ийи подгруппага үзүп алгаш, уруглар, оолдарны аңгылаар. Оларның-биле кады логопед, дефектолог, психолог, соцпедагогтар, психотерапевтер база өскелер-даа ажылдаар. Өөреникчилерниң эмоциялыг дыңзыгыышкынын болгаш дерзиилеңирин (агрессия) чидирери-биле бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган.

Удуур дазылгазынга 1-3 кижи, шупту санитарлыг дерилгелиг, аъш-чемин экижиткени дээш чүү-даа бар. Бистиң байдалывыска тоол оралы дег хуулгаазын. Ынчалзажок боттуг херек, программаларга киирип, бюджетке бадыладып шырбаяр болза боттаны бээр. Россия хоойлуларында бир күүсетпейн турар дүрүмүвүс бо. Ол дээрге, реформалар үезинде эң чугула училищелер-дир. Бирээзи профилактика чорудуп турар, а коррективлии айыылдыгларын массалардан аңгылап турар. Ындыг училищелер ажыдып алыр болзувусса, четпес чүүлдер чоорту чидип, ажыл-иживис бурунгаарлап, келир салгалдарывыстың мөзү-шынарын экижидеринге үлүүвүс киирер бис.

Ажылчыннарның бүдүрүлгелерге негелдезин барымдаалап, массалыг мергежилдиң билиглеринге белеткезе, Күш-ажыл эң эки башкы. Назы четпээннер комиссиязынга учетта киргеннерде каш катап оор, хулиган херекти үүлгеткеннер бар. Хемчег, кеземче дээштиг эвес боорга, бүдүү амдажып, өлемчип турарлар. Үстүү черлерже чурум үрээннерни дамчытпас, чажырар, «дыңнадырга-даа чүнү канчаптарыл олар» дээр хөөннер кайы хөй. Херек үүлгеткен назы четпээннерни суд органнары «ыттан эрттирип», шенелде дээш салгылаптар, оларны көдээниң, хоорайның, суурнуң микроклимадын баксырадып, улустуң дыжын үреп чоруп турарлар.

Тываның назы четпээннериниң херектериниң талазы-биле албан черинге 1997 чылда 481 кем-херек үүлгеткеннерниң херээн көрген, оларның 380-ни херек адаанда азы шенелдеде болуп турар. Кызыл хоорайның 127 кем-херек үүлгеткеннерниң 113-ү херек адаанда. 380 шииттирген элээдилерниң шенелдеге чежези онаашканы, херек эрттирип турарлары, кажы кайда, кандыг-янзылыг турары назы четпээннерниң инспекторунга билдинмес. Эрткен чылгы бүгү кем-херек үүлгеткеннерниң 112-зи база катап кем-херек үүлгетен болуп турар. Бо чүгле чаңгыс чылда, а 3 чыл, 5 чыл дургузунда санаар болза эңмежок! Бо чүгле ажыттынып, илерээни-дир, билдинмейн барганы азы «шыгжаттынганы» та чеже. Чонувустуң уксаа, салгалы баксыраан дээримниң барымдаазы бодур. Хамык бактың үнер дөзү мында чадавас. Келир үевисти экижидери дээргеле аныяк өскенни янзы-бүрү ажылчын, бүдүрүкчү мергежилдерге белеткээри болур.

Ынчангаш-ла «тайып ужар» чыгааннарга тускай школа, училище, коррективлиг училище ажыдары эң чугула херек. Өөреникчилерин өөредип, кижизидип шыдаар шинээн чидирген болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерниң уругларын база өөредип интернат албан черин Кызыл хоорайга ажыдар дугайында айтырыг 1993 чылда-ла көдүрлүп турган. Кызыл хоорайда ындыг өөреникчилерниң саны ам бир школа өөреникчилериниң санындан хөй. Интернат ажыдыпса, хоорайның класстарының дыкпыш, сыңмарлажыр чоруу чиигеп болур. Өг-бүлениң кол ээлери болур оолдарже кичээңгей тон чугула. Оларны тускайлан амыдырап шыдаар кылдыр өөредир, ажыл-биле хандырар херек. 2003 чылга чедир өөредилге программазының төлевилелинде чаа училищениң болгаш филиалдарының материал-техниктиг деткимчези деп подпрограмма тодаргай эвес. Хемчээли, чарыгдалы, каяа КПУ, ТПУ тудары, ажыдары көрдүнмээн. Аңаа ПУ-лар-биле ТПУ, КПУ дыка ылгалдыг, (бир эвес кады болза) оларны 6 дугаарынга тускайлап аңгы киирген болза тодарар. Үениң аайы-биле профессионал өөредилгени чаартыры негеттинип келген. Сайзыралы кошкак уругларга тускай өөредир черлерни ажыдар дээни кончуг эки. А канчаар чаартыры, сайзырадыры программада орта билдинмес. Школалар аразының өөредилге-бүдүрүлге мастерскаязын ажыдары эки-дир. Улус өөредилгезинге хамаарыштыр кижизидилгениң болгаш социал камгалал хоойлуларын, концепция, дүрүмнерин чаа соңгуткан Дээди Хуралдың Эрге-хоойлу политиказының комитеди чазак-биле кады шиитпирлеп көөрү күзенчиг.

Ленов ХЕРТЕК.

БАДЫТКАЛ

Башкының дээди эртемин чедип алганының соонда, бо харысалгалыг ажылга ол ам 35 чыл дургузунда бараан бооп келген. Чайлым Оюновна Маады — Кызылдың күрүнениң башкы институдунуң орус дыл факультедин эки демдектерлиг доосканнарның бирээзи. Ылаңгыя диктант, уран чогаадылга бижиир ажылдарга шыырак, орус болгаш өске-даа нацияның чогаалчыларының чогаалдарын эки сайгарып билир турган. Ынчангаш чаңгыс курска кады өөренип турган орус эштери безин оон дуза дилээр, сүмележир. Курстуң даргазынга Чайлым Маадыны баштайгы хүннерде-ле соңгуп ап турганы таварылга эвес.

Аныяк кыстың башкылал ажылы Эрзин ортумак школазының үстүү класстарынга орус дыл, литература башкылаары-биле эгелээн. Ооң соонда өг-бүле, ажыл-амыдырал аайы-биле Улуг-Хемниң Ак-Туруг, Үрбүн, Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школаларынга өөредилге эргелекчилеп-даа турган.

1976 чылдан бээр Кызылда дүлей болгаш үнү чок уруглар школазында орус дыл, литература башкылап турар. Ол уруглар-биле ажылдаары бир янзы. Олар шугул, могадыычал, хедер-даа болгулаар. Өөредилге программазы база тускай, ынчангаш нииты билиг школаларынга ажылдап чораан башкыга баштайгы үеде бергелер таварышкылаан. Ону ынчангы директор, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Борис Хөлчүкпенович Болдур-оол дораан эскерип, арга-сүмени каткан. Ынчангаш Чайлым Оюновнаны Ленинградтың күрүнениң Герцен аттыг институдунуң дүлей болгаш үнү чок уруглар өөредир тускай факультединче өөредип чоруткан. Өөредилгеге кызымак, салым-чаянныг башкы факультетке өөренген программаны эки шиңгээдип дооскаш, дипломну холга алган. Башкының дээди эртемиңиң ийиги дипломун холга алганы ол.

Дүлей болгаш үнү чок бичии чаштарны номчуур, бижиир, чугаалаар кылдыр өөредири, шынап-ла, берге. Башкы хөй номнарны номчуп, солуннардан эртемдээннерниң чүүлдерин, методиктиг сүмелерин сонуургап, дуржулгалыг башкыларның кичээлдеринге олуржуп, олардан дузаны алган. Бо чорук ооң ажылынга идиглиг-даа болган.

Ада-ие, төрээн чер кижиге кезээде эргим. Оон-биле чугаалажып олура, бо дугайын база сонуургадым. Ада-иези кайызы-даа Элегес Сюннары, Бай-Булуң чурттуг. Олар көшкүн, хуу мал ажылдыг араттар, «Бай-Булуң» колхозунуң үндезилекчилери.

Чайлым Оюновнаның ажылдап турар школазының дугайын айтырарымга, күзелдии-биле таныштырды. Дүлей болгаш үнү чок уругларның школазы 1957 чылда ажыттынган. Бажың чедишпезинден, ам-даа олар Кызылдың пединститудунга хамаарышкан бажыңның бир чартыында кыстынып турарлар. Барык 36 чыл иштинде Өөредилге яамызы чаа школа тударын аазап келзе-даа, ам ол айтырыг шуут сураг барган. Башкылар коллективи бо берге үеде чаа оран-савалыг болур бис дээрзинге бүзүрелин оскунуп бар чыдар. Моон мурнунда дүлей уругларны 8 класс доозарга, Челябинск, Красноярск болгаш өске-даа хоорайларда дүлей уругларның профтехөөредилге черлеринче өөредип чорудуп турган. Ам олар төлевир негээр апарган. Эрткен өөредилге чылында дооскан доозукчулары дедир чедип келирге, школазынга 9 класс уламчылап өөренир кылдыр арттырган. Школа тар, сыңышпас, а моон соңгаар 10, 11, 12 класстар ажыдар апаар болгай. Ынчан канчаарыл? Айтырыг чыл келген тудум бергедеп орар. Ынчангаш Өөредилге яамызы бо школа-интернатче кичээңгей салыры чугула дээрзин хоочун башкы чугаалады.

Бо хүннерде школада 70 ажыг дээди болгаш ортумак эртемниг башкылар ажылдап турар. Өөреникчилер 100 ажыг. Хөй национал-дыг, нарын ажылдыг улуг коллективти дуржулгалыг удуртукчуларның бирээзи Клара Донгаковна Камзай-оол 12 чыл иштинде үзүктел чокка удуртуп турар. Школада бодунуң тускай мергежилинге бердинген, хүндүткелдиг башкылар эвээш эвес. Оларга тыва эки турачы аъттыг эскадронунуң санитар взводунуң командири, гвардейжи Хүргүлек Түлүш Шириин-оолдуң кызы Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы М. Т. Хүргүлек, улус өөредилгезиниң хоочуннары Л. Г. Афанасьева, Э. М. Трубицына, К. Ч. Аракчаа, С. К. Серен-оол олар болгаш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Чылдар шуужуп эртип, башкының өөреникчилери доозуп үнүп, улус ажыл-агыйында үлүүн киириштире бергеннер. Чижээ, ооң өөреникчизи Галина Кара-Сал башкызы-биле чаңгыс школада элээн каш чыл ажылдап келген. Сергей Дембирел, Галина Сакпар-оол дээди эртемниг башкылар, Алексей Чымба дээди эртемниг эмчи, Владимир Доораштай Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң улуг эртем ажылдакчызы.

Чайлым Оюновнаны үлегерлиг өг-бүлениң херээжен ээзи деп бүзүрелдии-биле чугаалап болур. Аңаа дараазында чижек бадыткал болур. Ол школачы чылдарында-ла танышканы башкы эртемниг, партия ажылдакчызы чораан, ам республиканың хоочун журналистериниң бирээзи Биче-оол Санчатович Маады-биле 36 чыл бурунгаар өг-бүле тутканнар. Оларның ийи кызы Анита, Урана эртем-билиглиг, тускай өг-бүлелиг.

Улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда ажылдаан башкы Чайлым Оюновна Маады Ленинчи юбилей болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарының эдилекчизи.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

КҮЗЕВИШААН, БАЙЫР ТУДААЛ!

Бистиң ынак ачавыс, дуңмавыс, даайывыс **Апаш-оол Тюлюшович БАДЫРГЫ** бөгүн 60 харлаан. Ол хөй чылдарда партия-совет ажылдарга үре-түңнелдиг ажылдап келген. Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга чериниң нииты килдис даргазынга, бойдус камгалалынга хүндүлүг дыштаныылгаже үнер үезинге чедир ажылдаан.

Өлчейлиг чаш назынындан
Өскүс өскен акывыстың
Алдан чылды чурттааны дээш
Ажы-толу, чээннери
Аас-кежик, өөрүшкүнү
Күштүг болгаш кадыкшылды
Күзевишаан, байыр тудаал!

Ажы-толу, чээннери, төрелдери ШААЛЫЛАРДАН.

ЧАРЛААЛДАР

ЮБИЛЕЙ КЕЖЭЭЗИНЧЕ!

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХӨГЖҮМ-ШИИ
ТЕАТРЫНГА
АВГУСТ 28-ТЕ

Эгелээри 17 шакта
АНАТОЛИЙ СЕРЕННИҢ
төрүттүнгенинден бээр
50 ХАРЛААНЫНГА
тураскааткан
«САГЫШ-СЕТКИЛИМ САКТЫЫШКЫНЫ» деп
юбилей кежээзи болур.

Аңаа республиканың уран чүүл мастерлери, коллективтери киржир.

Билет өртээ 10 рубль.

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ СЛЁДУ

Бо чылдың август 21-22-де Кызыл хоорайга

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ РЕСПУБЛИКА СЛЕДУ болур.

Кожууннардан студентилер делегациялары август 21-де 12 шакка чедир келир.

Оларның бүрүткээшкини Улустуң чогаадылга бажыңынга эгелээр.

ДЫҢНАДЫЫШКЫН

Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйы чериниң **кредиторлар хуралы**
1998 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ
28-те 10 шакта
ук бүдүрүлгениң хуралдаар залынга болурун дыңнадып турар.

Айтырар телефону: 9-06-70.

АК-КӨК КАДААН ХӨЛБЕҢНЕТКЕН АВА ТЫВАМ, КУРАЙ-КУРАЙ!

ЧУРУКТАРДА: Аяс Монгуш, шаңнаткан машиназы, аът көрүлдезиниң киржикчизи.

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

ӨГЛЕР ХООРАЙЖЫГАЖЫ

Шынап-ла, бир дугаар черни тыпсып болур өгнү Кызыл чоогунче чоокшуладыры кайын болдунар ийик. Тулган өглерлиг аалдар чүмү-биле Тос-Булакче көжүп келири болдунмас деп бодал база бар. Ол дугайында Наадымның кожууннардан келген чамдык организакчылары база демдегледи.

— Маңаа келгеш, маргылдааларга киржир спортчуларны хандырар, чарыш аъттарын дегээрип кадарар дээш «ажылчын өг-бүле» көжүп келдивис — деп, бир дарга биске сеткилин ажытты.

«Шынчылар» бир дугаарында тожуларның тос чадырын доозавыс магадап көрдүвүс. Хадыңның чараш ак карты болур тос тайга чурттугларга тыва өгнүң кидизи дег чылыг, эптиг болуп турарын караавыс-биле бүзүредивис. Кавай, сава, дериг-херекселдер аймаа база тостан бүткен. Орус чон база хадыңга, ооң чулуунга, тозунга, сырга ышкаш чараш бүрүлеринге сеткилинин ханызындан, ыы-сызының ындындан ынак болгай. Тожуларга тос-чүдендаа артык эки чүүл боор турар. Оон кылгап эдилел бүрүзү уран кылыг болуп турарын билип алдывыс.

Тос чадырның соон дарый «Шынның» бөлүк ажылдакчылары боттарының төрээн, өскен кожууннарынче «чиде» берген чүве. Бистиң бирээвис корреспондент Арапчор Оксур чаа-хөлчүлеринче чорупкан. Чаа-Хөл суурнуң тургустунганының, кожууннуң катап бот-тускайлаттынганының улуг байырлалынга «Шын» бүдүн номерни белеткеп үндүрген. Тевени Наадымга чарыштырып турар үеде «Шаңчы» колхозтуң эң улуг назынныг малчыны Монгуш Ак-Ламаевич Арапчорнуң каш чыл дургузунда үзүүргедип белеткээни ажылчын тевези республикага бирги черни бүзүреддин-биле ээлээн.

Сезен хар ажыг назылыг тыва ирей теве мал дугайында чүүлдерин Шаңчыга чеде бээривиске биске хондур тайылбырлап келген. Ооң чугаалап турары-биле алырга, тевелерни чарышка өөредир. Чогум ажыл берге, түвектиг болбайн аап. Ылаңгыя хам, караң-көрнүр кижилерге болдунмас боор чадавас. Олар түвексингеш, тевелерни чарыштырып болбас деп, Наадым организастаар оргкомитетти дедир сургап каапкан база чадап чок. Бодаганындан эгелеп мунушка өөредир, болза, бо мал ээзиниң кара аайындан черле эртпес деп Шаңчы чурттуг өгбе санап турар. «Шынчылар» аңаа бүзүрээр бис. Ону бир бадыткап турар барымдаа Чоокку Чөөн чүк чурттарының, Аравияның чаңгыс мөгенниг тевелериниң чарыжы ылаңгыя туристерниң сонуургалын кыпсып турар болгай.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды Степан Достай мал, ивиа ажылының чемпионнарын, эки көргүзүглүг көдээ бүдүрүлгелерни кызыл кожааларбиле демдеглеп, шаңнааны эң солун болган. Хурал-чыыш эрттирер шөлге ыры-шоор, көргүзүглер көрүкчүлерниң «суксунун хандырып»-ла турду. Шаңнал алганнарның барык шуптузун бис таныыр, эки билир болдувус. Ылаңгыя Өвүр кожууннуң «Ак-Бедик» көдээ бүдүрүлгениң хойжузу Олег Монгушович Самбууга «1998 чылдың чемпиону хойжу» деп бижиктерлиг кожааны баглап бергенинге хөлчок таарзындывыс.

Кожуун чагыргазының ынчангы даргазы турган Маадыр-оол Данзын малчынның кыштаанга бо чылдың февральда «Шынның» фотокорреспондентизи Василий Балчий-оолду, корреспондентизи Арапчор Оксурну сонуургадып чедирген кижи чүве. Олег Самбуунуң чолу ак кижи-дир деп түңнелди ынчан-на солунга көргүскен бис. Хөөреп, чугаалап орда тулган эр болган. Бир-бир көөрге, тоолда Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел-даа сагышка кирер. Ынчан ооң аксындан чаңгыс-даа хомудал дыңнавадывыс. Ол мал ажылын өстүрериниң онза чажыттарын таныштырып орду. Маадыр-оол Данзын сан-хөөчү болгаш, солунуң ажык-чарлыын, көдээ бүдүрүлгеге ажыктыын эки билир кижи чүве. Ээ көрнүр болза, «Шын» солун 1999 чылдың чемпионнарын баш удур тып берип болур.

Эң аныяк назылыглар-биле чергелештир улуг назынныг хоочуннарның марафонга, адыг-чарышка киришкени черле демдеглексенчиг. Хөөредип чугаалаарга, хып турар чалымныг изигге 42 километрге маңнаары — улуг хей-аът-тыр. Солунсеткүүлдерден, ном-дептерлерден таныжарга, япон, кыдат шыдамык адыг-чарышчылар, спортчу демиселдиң шыылгараңгайлары ирей назыда безин хартыга дег кашпагай, эзир куш дег шүүргедиглиг артып калыр.

Наадым хүннериниң хуусаазы кызыы, ынчалза-даа аңаа белеткел бир чыл дургузунда уламчылаары билдингир. Ынчангаш байырлалга белеткенир шаг-үе кымгадаа тургустунар.

Аяс Монгуш дээн чижектиг спортчулар бодунуң шилип алганы адыг-чарыжынга он-он чылдарның дургузунда үзүүргенип келири билдингир. Оларга күш-дамыр сайзыралы амыдыралының кезиин болу берген. Шак ындыг кара адыкчылары, хой кадарчылары, инек саанчылары бистиң аравыска хөй-ле болзунам, курай, курай!

АЪТТАР КӨРҮЛДЕЗИ

Бо көрүлдени ийи дугаар организастап эрттирип турар болгаш ында киржип турар аъттар эрткен чылдыындан хөй болгаш аъттарны тыва чурум езугаар дерип, шимээни чараш дээрзин ону организастап эрттирген оргкомитет демдеглээн.

Эрткен чылгы көрүлдеге бирги черни алган Эрзин кожууннуң Нарындан келген Бимба Шожулчаптың Сылдыс-Шокар аъды база-ла көрүлдеге киржип келген. Ол көрүлдени организастап эрттирип турарының дугайында бодунуң бодалын мынчаар чугаалады:

— Бо конкурсту эрттирип турары кончуг шын. Эрткен чылдыындан киржип турар аъттарның саны хөй, дерип кааныңың чаражын көрүңер даан. Мен безин көрүлдеге киржир дээш ээзер, чүгенни чаартып алдым. Келир чылын база киржир мен, ол келиримде өске аъдымны кииріштирер мен. Көрүлде чүгле эки дериттинген аътты эвес, аъттың өң-чүзүнүн, дурт-сынын, аян-чоруун база көөр болза эки.

Хоочуннуң чугаазы кончуг шын. Тыва улустуң «ээзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ыраак» деп үлегер чугаазы бар болгай. Эки ээзер, чүген кандыг-даа аътты аян киириптер болгай. Бо көрүлдени көрүп тургаш, шынап-ла, кижи тыва чонунга чоргаарланыр чорду. Кандыг ус-шевер кижилер чок дээр боор, чаңгыс мөңгүн чүгенни кылып алыры кайы хире бергезин билген болза. Шаанда мөңгүн чулар, чүгенни аът, шары-биле садыглажып чорааның чугаалаарга-ла, ооң өртек-үнези билдине бээр.

Көрүлдеге Эрзин, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Барыын-Хемчик Таңды кожууннардан шупту 11 аът киришкен. Бо көрүлдениң удуртукчу даргазы ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының оралакчызы Ч. Х. Хертек билдилиг удуртуп эрттирди. Бирги черни Сүт-Хөл кожуундан Рубен Түлүштүң Калчан-Шавыдар аъды алган. Ийиги черни Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаанадан Аида Тас-оолдуң аъды алган. Үшкү черни Кызыл хоорайның уругларның аът спортунуң школазының өөреникчилери, агроуниверситеттиң студентизи Мария Зубареваның Сылдыс-Шокар биле Аяна Айыжының Ак-Шокар аъды алган.

Мария Зубарева эрткен чылын орус дериг-херексел биле шиметтинген аътты көрүлдеге кииріштиргеш, 3-кү черни алган болза, бо чылын тыва ээзер, чүген, чулар-биле шиметтинген орус аътты көрүлдеге кииріштиргени, көрүкчүлерни улам сонуургаткан. Таңды кожуундан Иван Дажымбаның чууза тергелиг аъды тускай шаңналга төлептиг болган. Чадаана хоорайдан келген Аянмаа Монгуштуң чыкпак бора аъды чаптанчыг чараш болганын оргкомитет демдеглээш, шаңналче киирген.

Бир кезек үеде тыва ээзерлиг аъттыг кижини шоодар чытыы турган болгай бис. Ам бо көрүлдени көрүп тургаш, тыва кижи аъдын дыка-ла хүндүлеп билир-дир деп бодап кээр чорду. Оларның ус-шевер, чогаадыкчы салым-чаяаны оон-на илдең көстүп турду. Эрзин кожуундан Бимба Шожулчап, мындыг көрүлдени организастап эрттирип, оон аъттарның «даңгыназын» шилип үндүрер болза эки деп сүмелеп турду. Ону черле көрүлдени эрттирип турар оргкомитет өөренип көөр болза эки боор.

АЪТ ЧАРЫЖЫ

Аът спорту Тывада сөөлгү чылдарда элээн сайзырай берген дизимзе черле частырыг болбас, ону бир талазында, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак деткип, боду удуртуп турар. Тос-Булак аржаанынга болган аът чарыжынга чоп кайы-даа чылдыындан хөй болган. Аът — тыва кижиниң чоргааралы. Аът чарыжы чокта, шаг-төөгүден бээр кандыг-даа байырлал наадым эртип чорбааның бистиң төөгүвүс бадыткап турар. Бо эрткен Наадымда, аът чарыжы кайы-даа чылдардан солун болган. Чүге дээрге ону «Азия товуунуң аъттары» деп телефильмниң автору, РФ-тиң алдарлыг артизи Хертек Ширин-оол билдилиг удуртуп эрттирген. Алдарлыг артистиң аът дугайында шүлүктери, чечен-мерген сөстери Чедерниң ховузунга чаңгыланып, чонну улам-на хей-аът киирип турду.

Аът чарыжы 20 километрге 3-4 харлыг чаваа аъттардан эгелээн. Бирги черни Кызыл кожууннуң «Тиилелге» совхозундан Олег Ондарның Калчан-Шилги аъды, ийиги черни Каа-Хем кожуундан Борис Сүүр-Караның Калчан-Шилги аъды, үшкү, дөрткү черлерни Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Хемден хоочун мөге Геннадий Монгуштуң Сарыг-Доруг аъды, Тес-Хемниң «Чодураа» совхозтан хоочун чылгычы Захаровтуң оглу Алексей Захаровтуң Хоор аъды алган. Чыраа аныяк аъттарның 10 километрге чарыжынга бирги черни Таңды кожууннуң Кара-Булуңдан Александр Түлүштүң Бора аъды алган ийиги черге Бии-Хем кожууннуң Сесерликтен Юрий Лапчарның Бора аъды келген. Чадаана хоорайдан Май-оол Монгуштуң, Каа-Хем кожууннуң Суг-Бажындан Владимир Ендамның Бора аъттары үшкү, дөрткү черлерни ээлээн.

Чыраа аъттарның 15 километрге чарыжынга Чеди-Хөл кожууннуң төлээзи Геннадий Ондарның Ээр-Шилги деп аъды бирги черни алган. Сүт-Хөлден хоочун мөге Амир Монгуштуң Доруг аъды ийиги черни, үшкү, дөрткү черлерни Бии-Хемниң Сесерликтен Андрей Лапчарның Калчан-Шилги аъды, ол-ла кожууннуң Аржаандан Доржу Насыктың Кара-Аъды дараалаштыр алганнар.

Челер аъттарның 15 километрге чарыжынга демисел чидиг болган. Бирги черни республикада хоочун чылгычы, Улуг-Хем кожууннуң Торгалыгдан Сергей Санчының Калдар аъды бирги черни төлептиг-биле алган. Санчы Сергейниң бо аъды эрткен чылгы Наадымда ийиги черни алган болгай. Республикада эртип турар маргылдааларга чылдың-на аъдын салып, шаңналдыг черлерден батпайн келген. Санчы Сергей аът спортун сайзырадырынга төлептиг үлүг-хуузун киирип чорууру. Чадаана хоорайдан келген Вячеслав Ооржактың Бора аъды ийиги черни. Бии-Хем кожууннуң Хадыңдан Борис Бай-Караның Кара аъды үшкү черни, Бии-Хем кожууннуң Аржаандан Руслан Дөнениң Бора аъды дөрткү черни алган.

Аът чарыжының эң солун кезээ 40 километрге улуг аъттарның чарыжы болган. Бо чарышка 100 ажыг аъттарның киришкени маргылдааны улам чидиглендирген. Эрткен чылгы Наадымга эрткен Чөөн-Хемчик кожууннуң «Искрадан» келген Андрей Монгуштуң Калчан-Шилги аъды база киржип келген. Бо аът 1995 чылда Наадымга эрткеш, чүък машиназы-биле шаңнаткан аът болгай. Ээзиниң чугаалап турары-биле алырга, кожуун, суму маргылдааларынга аъдын чарыштырбайн турар, а чүгле республика чергелиг маргылдааларга чарыштырып турар кижи болду. Тес-Хем кожууннуң Ак-Эриктен бо чарышка 20 хире аът киржип келгени база солун болду. Бир чылын Наадымга Ак-Эриктиң У. Эрендейниң Ала аъдының эртип турганы таварылга эвес. Аът, мөге дээнде Ак-Эриктиң чону тура-соруктуг-ла улус болдур ийин.

Чидиг демиселдиң түңнелинде бирги черни Таңдының Сосновкадан Каң-оол Оюнуң Доруг аъды алган. Ийиги черни база-ла Таңдының Балгазындан Михаил Оюннуң Доруг аъды алган. Тараалаң Таңдының оолдары бо Наадымда аът чарыжынга адын сыкпадылар. Эрзин кожууннуң Нарындан Маадыр Шойнуң аъды үшкү черни алган. Дөрткү черни Сүт-Хөлден Федор Ондарның Бора аъды алган.

Бо Наадымга чылгычылар бир солун айтырыгны көдүрүп үндүрген. Мөге шүүлүрге, ооң тренерин шаңнап, мактап турар болгай, аът чарышка эртерге, ооң ээзин азы тренерин шаңнаар болза эки деп турдулар. Бо кончуг чөптүг айтырыг, аътты чарышка белеткеп деп айтырыг белен эвес. Ол аътты бир ай иштинде соодуп кээр, одарын, суксунун таарыштырар. Аъттың канчаар соодуп кааныңдан, маңнаары оон хамааржыр дээрзин хоочун чылгычылар билир.

Республикада аът спортунуң даргазы бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак болгай, ынчангаш чылгычыларның көдүрген айтырыынга төлептиг харыыны бериптер боор деп идегеп каалы. Аът чарыжының эрткениниң талазы-биле маргылдаалыг айтырыглар турбаан. Улуг аъттар чарыжын 10-гу черге чедир, арткан хемчээлдерге чарышкан аъттарны 5-ки черге чедир шаңнаан. Ол хамаанчок эң сөөлгү черни алган аътка «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп тускай шаңналды безин берген.

АНЫЯК МӨГЕЛЕР ХҮРЕЖИ

Бо чылын Наадымда бир солун болган чүүл, 20 харга чедир аныяк мөгелерниң хүрежин Август 15-тиң хүнүнде Тос-Булак аржаанынга тускай организастап эрттиргени болур. Мындыг маргылдааларны организастап эрттиреринге Республикадан национал тыва хүреш Федерациязының даргазы Ш. Д. Кууларның киирген үлүг-хуузу улуг. Тулган шыырак мөгелер арасынга аныяк мөгелер хүрешкеш, «мойунзурап», хөңнү кала бээр таварылгалар турар деп турары кончуг шын. Маргылдааны чылдың-на организастап эрттирип, тыва хүрешке аныяктар арасынга республика чемпионун илередип, аныяктарны тыва национал хүрешке өөредиринге улуг идиг болуру чугаа чок.

Бо маргылдаага шупту 128 аныяк мөге хүрешкен. Аныяк мөгелерниң дурт-сыны, эът-ханы бот-боттарынга дөмей, дыка-ла чараш болур чорду. Маргылдааның эгезинден тура, эрткен чылын болган РФ-тиң хостуг хүреш чемпионадынга 62 килограммга ийиги черни алган, спорт мастери Аян Сараа Чаа-Хөлден, Алаш Монгуш Сүт-Хөлден, Өвүрден Аян-оол Ондар, Кызыл хоорайдан Ай-Даш Сандан, Таңдыдан Мерген Доңгак кончуг чараш аргаларны ажыглап боттарының онагларын чиигибиле ажыы кел чыттылар. Үшкү салыгда Аян Сараа кончуг чараш аргаларны улаштыр-улаштыр ажыглап турган, Таңдыдан келген 112 килограмм Эрес Балчый-оолду октааны чараш болган.

Хүрежип турар оолдарның арасында хостуг хүрештиң спорт мастерлери, делегей чергелиг спорт мастерлериниң киржип турары-биле хүреш дыка солун болган. Оларның ажыглап турар аргалары, девип турары, содак-шудакты эът-ханга таарыштыр даарап алганы маргылдааны улам-на хей-аът киирген.

128 аныяк мөгелерниң арасындан шыырактарның шыыраа, күштүглерниң күштүү дөрт мөге арткан, олар Аян Сараа Чаа-Хөлден, Өвүрден Аян-оол Ондар, Сүт-Хөлден Семен Ондар, Ай-Даш Сандан Кызыл хоорайдан. Алдарлыг мөгелерниң чурту Сүт-Хөлден эң-не хөй мөгелер маргылдаага киржип келген. Ол мөгелерниң удуртукчузу Александр Ондар тускай шаңналга төлептиг болган. Алды салыгда Аян Сараа. Ай-Даш Санданны, Аян-оол Ондар Семен Ондарны октааш, бирги чер дээш хүрежир эргени чедип алдылар. Бо арткан дөрт мөге шупту хостуг хүрешке спорт мастерлери-дир.

Эң сөөлгү салыгда Чаа-Хөл кожууннуң аныяк мөгези Аян Сараа биле Өвүр кожууннуң мөгези Аян-оол Ондар таваржы бердилер, Спорт мастери, хостуг хүрешке Россия чемпионадының мөңгүн медалының эдилекчизи Аян Сараа эң чараш арганы ажыглап турган, удурланыкчызын чииги-биле октап алгаш, шүглүп үнген. Шүүлген мөгени өңнүг япон телевизор-биле шаңнаан. 8 мөгеге чедир өртектиг шаңналдарны тывыскан. «Эң эки девээни» дээш Өвүрнүң мөгези Аян-оол Ондарга, «эң эки содак-шудак» дээш Чөөн-Хемчиктиң мөгези Адыгжы Кууларны, «эң чараш арганы ажыглааны» дээш Сүт-Хөлдүң мөгези Октябрь Ондарга тускай шаңналдарны тывыскан.

Маргылдааны организастап эрттиреринге төлептиг үлүг-хуузун киирген деткикчилерни демдеглевейн барып болбас. Олар дээрге маргылдааның «алдын деткикчизи» Москва хоорайда Соңгу чүъкту харыылап олурар АЗОТ Хереглекчилер ниитилелиниң чиңгине директору Дамир Саликов, федералдыг айыыл чок албанының ТР-де эргелели, федералдыг почта харылзаа эргелели, харылзааның болгаш информатиканың «Росвязьинформнуң» Тывада күрүне бүдүрүлгези, «Тыва алгы» бүдүрүлгениң директору Людмила Ооржак, орук шимчээшкининге айыылды болдурбазының талазы-биле күрүне инспекциязының начальниги Эрес-оол Хаажык, «Ойна» алдын артелиниң директору Анатолий Неволин, ТР-ниң Аныяктар бизнезин, сайгарлыкчы чоруун хөгжүдер болгаш аныяктарны ажылга хаара тудар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Алдын-кыс Конгар олар хамааржыр.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак аныяк мөгелерни деткип, шүүлген мөге Аян Сарааны 300 америк доллар-биле шаңнаан. Маргылдааны организастап эрттиреринге, национал тыва хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Кууларның, хоочун мөге, хостуг хүрешке баштайгы спорт мастери Өргелээр Ондарның, чарлакчы, тыва хүреш дээш чүрээ саргып чоруур Владимир Биче-оолдуң киирген үлүг-хуузу улуг. Аныяктар арасынга республика чергелиг мындыг тыва хүреш черле болбаан боор. Аныяк мөгелерниң хүрежин чылдың-на Наадымда Тос-Булак аржаанынга организастап эрттирерин чурумчудары чугула. Тыва улустуң «ушкарганнай аалынга чедирер» деп үлегер чугаазы бар болгай, бо маргылдааны аныяктар талазы-биле күрүне комитеди холунга ап, ону черле чурумчудар боор деп идегеп каайн.

«КЕЛИР ЧЫЛЫН АЛБАН КЭЭР БИС»

Кандыг-даа Наадымның эң солун кезээ болур тыва хүреш маргылдаазы август 16-да 12 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээн. Эрткен чылгы «Наадымга» бодаарга, бо чылын аңаа 128 мөгени салган. Маргылдааның байырлыг ажыдыышкынынга, өске организастыг хемчеглерден аңгыда, тыва мөгелерниң хостуг хүрешке чедиишкиннери база күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржакка Бүгү-делегейниң хүреш федерациязының мурнундан олимпийжи ордени болгаш хүндүлүг бижикти тывысканы онзагай болган.

Маңаа улаштыр демдеглеп каар чүве чүл дизе, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Чечен-оол Монгуш Иранга болур хостуг хүреш талазы-биле делегей чемпионадынга киржири-биле амгы үеде Россияның чыынды командазының составында белеткенип турар. Ынчангаш бо болуп эрткен хүреш маргылдаазының үезинде «Хүреш» стадионнуң дирекциязы болгаш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды С. Достай Ч. Монгушка чедиишкиннерни күзевишаан, деткимче кылдыр муң-муң рубль акшаларны ооң тренеринге дамчыдып бергеннер.

128 мөгениң арасынга болган тыва хүреш маргылдаазының баштайгы салыы ындыг-ла кончуг онзагай болуушкуннар чок, шыырак дээн мөгелер боттарының онагларын октап, дараазында ээлчегже кирип турда, стадион долдур чыглып келген чонга чадаг чарыш марафонунга киришкен спортчулар хоорайның девискээринде кирип келгенин чарлакчы дыңнадыпкан. Удаваанда оларның эң баштайгызы, Сүт-Хөл кожууннуң төлээзи Төмүр Ооржак адыш часкаашкыннарының адаа-биле стадионче маңнап кирип келди. Кончуг-даа изиг хүнде марафон хемчээли 42 км. 195 метрни ол 2 шак 54 минута дургузунда маңнап эрткеш, «Наадым-98»-тиң чемпиону атты чаалап ап, өңнүг телевизорну шаңнал кылдыр алган. Ийиги черде Өвүр кожуундан Аңгыр Монгуш, а үшкүзүнде Чаа-Хөлдүң спортчузу Мерген Судар болганнар. Бай-Тайгадан Сүрүң-оол Монгуш бо удаада 4-кү черни ээлээн.

128 мөгелерниң арасында эң аар деңзилиг, Тываның хоочун мөгелериниң бирээзи Алексей Хомушкута (145 кг) үшкү салыгда Чөөн-Хемчиктиң аныяк мөгези Аяс Ондар таваржы берген. Көрүкчүлер бичии оолду деңзибиле базып кааптары ол-дур дижип орда, азаның бичези кончуг дээн ышкаш, Аяс бодундан ийи ажыг катап улуг акызын арыг октааш, девип үнген. База бир аар килдиг хоочун мөге Сүктер Шиметти (Тес-Хем) Кызыл кожууннуң аныяк мөгези Каң-Демир Куулар октааш, Наадымның сес шыырак мөгезиниң санынче кирген. Оон аңгыда сес мөгелерниң санынче Тываның Чаан мөгези Аяс Монгуш (Кызыл), атсураглыг мөгелер Алдын-оол Куулар (Чөөн-Хемчик), Владимир Монгуш (Кызыл кожуун), Чимит Куулар (Өвүр), Вячеслав Монгуш (Чөөн-Хемчик), аныяк мөгелер Аяс Ондар (Чөөн-Хемчик), Эртине Даңзы-Белек (Каа-Хем кожуун) олар киргеннер. Маргылдааның эгезинде байырлыг чыскаалга мөгелер кожууннар аайы-биле чыскаалып турган чүве болганда, арткан сес мөгени кожууннар аайы-биле чарарга мындыг болган.

Мөгелер хүрежип турар үеде шөлче ТР-ниң Президентизи Ш. Ооржак байырлалдың хүндүлүг аалчылары, Красноярскиде И. С. Ярыгин аттыг спортчу демиселдин институдунуң төлээлери-биле кады үнүп келгеннер. Президент сөс ап, чүве чугаалааш, сураглыг мөгениң адын эдилээн ол институттуң салбырын Кызылга ажыдарының дугайында керээге дүрген ат салдынганын, аңаа бо чылдан эгелеп 25 тыва оолдарның келир үеде хүреш талазы-биле тренерлерниң өөренип эгелээрин чыылган чонга дыңнаткан, көрүкчүлер ону улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган. Институттуң ректору Н. Дроздов болгаш А. Завьялов кайгамчыктыг байырлал-биле тыва чонга байыр чедирбишаан ырак эвес келир үеде Тывадан Олимпий оюннарының болгаш делегей чемпионаттарының тиилекчилерин үндүрер дээш кызып ажылдаар бис деп чугаалааннар. Кызылга тургустунар салбырдан аңгыда, Красноярск хоорайның бодунга база бистиң республиканың төлээлери өөренир дээрзин демдеглеп каалы.

Бешки салыгда Чимит Куулар Эртине Даңзы-Белекти, Аяс Ондар Каң-Демир Кууларны, Вячеслав Монгуш Владимир Монгушту, Аяс Монгуш Алдын-оол Кууларны тус-тузунда октагылааннар. Арткан дөрт мөге дыштанып турар арасында Хакас Республиканың Чазааның Даргазы Алексей Лебедь хакас делегацияның тургусканы «Тиилелгеже чүткүл дээш» тускай шаңналды Чөөн-Хемчиктиң мөгези Аяс Ондарга тывыскан. А Өвүр кожууннуң төлээлери боттарының чаңгыс чер-чуртуу Чимит Кууларга эки, чараш хүрежип чорууру дээш чонар-даштан кылган кубокту болгаш акша шаңналын бергеннер. Дээди Хуралдың Даргазы Ш. Кара-оол чараш девип турганы дээш дөрт харлыг Соян Аян-оолга база акша шаңналын тывыскан.

Арткан дөрт мөгени шөлче чалап үндүрүптерге, Аяс Монгуш Аяс Ондарга, Чимит Куулар Вячеслав Монгушка таварышканнар. Чаан мөге бодунуң удурланыкчызын ур-даа болбайн, доңгайтыр шелипкеш октап алган. Арткан ийи мөгениң ачыр-дачыр сегиржип алыышкынының түңнелинде Чимит Куулар тиилеп үнген. Түңнел салыг база үе талазы-биле көңгүс үр болбаан, Аяс Монгуш бо удаада база бодунуң удурланыкчызын арыг октааш, ону октаар мөге ховар дээрзин база катап бадыткап, наадымнарның 7 дакпыр чемпиону болуп шүглүп үнген. Президент Ш. Ооржак болгаш маргылдааның «алдын» деткикчизи, «Соңгу чүктүң хереглекчилер кооперациязының компаниязы» акционер ниитилелдиң чиңгине директору Дамир Саликов тиилекчиниң эктинге чемпион кожаазын баглап, шөлге ээзин манап турган ВАЗ-2105 автомашинаның дүлгүүрүн чаа ээзинге тывысканнар. Оон аңгыда А. Лебедь бодунуң шаңналы 1 муң рубльди шүүлген мөгеге берген. Үжүүрлешкен мөге Ч. Кууларга шаңналды Кызыл хорай чагыргазының даргазы А. Кашин тыпсып, өңнүг телевизорну аңаа тудускан.

Байырлалдың төнчүзүнде Чаан мөге Аяс Монгуш бодунуң чаа машиназынга Президент Ш. Ооржакты, Хакасияның удуртукчузу А. Лебедьти болгаш маргылдааның деткикчизи Д. Саликовту олуртуп алгаш шөлдү ийи долгандыр маңнаткандаа. А ооң соонда ол Чимит Кууларны чалап алгаш, күрүнениң ыдык ырызының адаа-биле маргылдааның тугун бадырып кааннар. Байырлал доозулган.

Аңаа (байырлалга) хамаарыштыр стадионга чүве чугаалап турган, Алексей Лебедь мынча дээн: «...Аныяк хакас чазак бо байырлалдың кайы хире өндүр чаагайын чедир үнелевейн барып-тыр бис. Келир чылын база албан кээр бис, ол кээрде шаңнал кылдыр «Жигулиниң» 099 моделинден хоомай эвес машинаны эккээр бис...»

Республика Хүнү — Наадымдан репортажты белеткээннер:

Галина МАСПЫК-ООЛ,
Арапчор ОКСУР,
Сергей ХЕРТЕК,
Куптус Куулар.
Чуруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100 индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Алтжы СААЯ (кол редакторнуң оралакчызы) Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь). Арапчор ОКСУР (килдис редакторy). Виктор КАРА-САЛ (килдис редакторy). Куптус КУУЛАР (килдис редакторy).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.
Солун келбейн баргапда чараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-39-15, медээлер албаны — 3-34-98, Бухгалтерия — 3-41-16

Агар саныыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.
Хемчээли 2 парламал зма
Тираж 5966.
Чагыг № 107

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңналдыглары дээш авторлар боттары харыылаар.